

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το παρόν έργο πραγματεύεται το θέμα των ελληνικών ἐθνῶν τα οποία, όπως προκύπτει από την τεκμηρίωσή μας, φαίνεται ότι έχουν διαμορφωθεί στον ελλαδικό χώρο ανάμεσα στην άφιξη των Πρωτοελλήνων και το τέλος της Εποχής του Χαλκού.

ΑΠΟ ΠΟΥ ΚΑΙ ΠΟΤΕ ΕΦΘΑΣΑΝ ΟΙ ΠΡΩΤΟΕΛΛΗΝΕΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ;

Η γεωγραφική καταγωγή των Πρωτοελλήνων, καθώς και η χρονολόγηση της άφιξής τους στην Ελλάδα είναι δυνατόν να προσεγγιστούν με αφετηρία δεδομένα πολλών κατηγοριών: α) γλωσσικά, β) ονοματολογικά, γ) μυθολογικά, και δ) αρχαιολογικά. Πολλοί ερευνητές χρησιμοποιούν αυτή την πολυεπιστημονική μέθοδο που άλλοι, αντιθέτως, κατακρίνουν. Από πλευράς μου, έχω ήδη συνηγορήσει υπέρ της μεθόδου αυτής και έχω αναδείξει τόσο τις δυνατότητες όσο και τα όριά της.¹

1) Η διαδικασία διαμόρφωσης των ἐθνῶν εξελίχθηκε, φαίνεται, στο εσωτερικό μιας συσσωμάτωσης ομάδων που μιλούσαν την πρωτοελληνική και, πιθανώς, άλλες ινδοευρωπαϊκές γλώσσες, εφόσον ορισμένα ονόματα ελληνικών ἐθνῶν, αν και αναγόμενα σε ινδοευρωπαϊκή ρίζα, εμφανίζουν τροπές που δεν συμβαδίζουν με τους ελληνικούς φωνολογικούς κανόνες (σ. 86, 240).

Χάρη στο γεγονός ότι η πρωτοελληνική και η πρωτοάρια έχουν πολλά ισόγλωσσα, νεωτεριστικά ως επί το πλείστον,²

συμπεραίνουμε ότι παρέμειναν σε επαφή για πολύ μεγάλο χρονικό διάστημα.³ Εξάλλου, δεδομένου ότι αφενός τα ισόγλωσσα που συνδέουν την ελληνική με την άρια ή ινδοϊρανική αποτελούν στην πλειονότητά τους νεωτερισμούς και αφετέρου ότι στο εσωτερικό των ζωντανών γλωσσών τα νεωτεριστικά ιδιώματα καταλαμβάνουν θέση στο κέντρο του συνεχούς, ενώ αντίθετα τα συντηρητικά ιδιώματα βρίσκονται στην περιφέρεια, υποθέτουμε ότι η πρωτοελληνική και η πρωτοάρια θα είχαν σχηματιστεί στο κέντρο της ινδοευρωπαϊκής συσσωμάτωσης, για να συμπεράνουμε ότι τα στοιχεία που μιλούσαν την πρωτοελληνική και την πρωτοάρια θα είχαν χωριστεί μετά τη μετανάστευση των άλλων ινδοευρωπαϊκών ομάδων που τα περιέβαλλαν.⁴ Για τους λόγους αυτούς, φαίνεται ότι η πρωτοελληνική και η πρωτοάρια θα είχαν υπάρξει σε επαφή σε έναν χώρο βορειοανατολικά του Εύξεινου Πόντου.⁵

Από την άλλη μεριά, επιβεβαιώνονται αντιστοιχίες ανάμεσα στην ελληνική και τις βαλτικές γλώσσες ως προς τα φωνήματα, τις ρίζες των ονομάτων ποταμών και τον σχηματισμό ονομάτων, φαινόμενα που συνεπάγονται επαφές ανάμεσα στις εν λόγω πρωτογλώσσες, οι οποίες έλαβαν χώρα στην ανατολική Ευρώπη.⁶

- 2-3) Το ένα από τα τρία εθνικά ονόματα που χρησιμοποιούνται στα ομηρικά έπη για το σύνολο των Ελλήνων, *Δαναοί*, καθώς και τα ονόματα μυθικών προσώπων *Δαναός* και *Δανάη*, προσώπων που συνδέονται με το υγρό στοιχείο, βρίσκουν ισοδύναμα στο εθνικό όνομα *Danawo*, που η *Αβέστα* αποδίδει σε έναν εχθρικό προς τους Ιρανούς λαό, και στα θεωνύμια *Danu* και *Danawa*, που σημαίνουν στις *Βέδες*, αντιστοίχως, μια θεά και τους γιους της. Ένας από αυτούς τους τελευταίους, ο *Vritra*, σχετίζεται με τα κοσμικά ύδατα από τα οποία θα καταγόταν ο κόσμος. Από την άλλη, η λέξη *danu* σημαίνει στην ινδοϊρανική ή άρια 'ρευστότητα, υγρασία, σταγόνες νερού, υδάτινο ρεύμα, ποταμός' και η ρίζα *dan-/tan-* βρίσκεται στα ονόματα των ποταμών *Δάνουβις/Δανούβιος/Danubius*, *Danastris/Dnjestr*, *Danafris/Dnjepr*, *Τάναϊς/Don*, που εκβάλλουν στον Εύξεινο Πόντο. Αυτή η τάξη δεδομένων συνδέει λοιπόν τους Έλληνες με τους Ινδοϊρανούς ή Αρίους. Αλλά, επιπλέον, μας φέρνει στην περιοχή των ποταμών που προαναφέραμε.⁷ Η περιοχή αυτή αποτελεί μέρος ενός χώρου στον οποίο η

πλειονότητα των ειδικών τοποθετεί τη διαμόρφωση της ινδοευρωπαϊκής.

- 4) Συναντούμε, από την άλλη πλευρά, στις ευρασιατικές στέπες, και ιδίως βόρεια του Εύξεινου Πόντου και μέχρι την Κασπία, ορισμένους νεολιθικούς πολιτισμούς που, εκτός από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους, παρουσιάζουν κάποιες ομοιότητες. Εξού και η ιδέα να ενοποιηθούν αυτοί οι πολιτισμοί υπό το όνομα «πολιτισμός των κουργκάν» και να αποδοθεί η εξάπλωση των χαρακτηριστικών που του αποδίδουμε σε ινδοευρωπαϊκές μεταναστεύσεις προς τα ανατολικά, τα νότια και τα δυτικά.⁸ Η ιδέα αυτή υποστηρίζεται από πολλούς μελετητές,⁹ αλλά απορρίπτεται από άλλους, είτε αναλυτικά¹⁰ είτε και συνοπτικά, χωρίς επιχειρήματα.¹¹

Το ερώτημα λοιπόν κατά πόσο μας επιτρέπεται να υποθέσουμε την ύπαρξη, στις εν λόγω στέπες κατά τη Νεολιθική Εποχή, ενός αρκετά ομοιογενούς πολιτισμού ή, αντίθετα, πολυάριθμων πολιτισμών διαφορετικών βεβαίως, αλλά λίγο πολύ συγγενών, μένει ανοιχτό. Ωστόσο, στη δεύτερη υπόθεση, παραμένει το γεγονός ότι ορισμένα αρχαιολογικά στοιχεία που εμφανίζονται για πρώτη φορά στον χώρο και την εποχή που προαναφέραμε απαντώνται επίσης από το τέλος της Νεολιθικής στη Μακεδονία και στη νοτιοανατολική Ιλλυρία και από την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού στην ελλαδική χερσόνησο και σε ορισμένα νησιά του Ιονίου πελάγους:¹² ταφικοί τύμβοι, κιβωτιόσχημοι τάφοι, κάθετοι λακκοειδείς, παρουσία δοράς ζώων και ώχρας στις ταφές, κτίσματα με ελλειψοειδές σχήμα, αψιδωτά κτίσματα, κεραμική με σχοινοειδή διακόσμηση, σφύρες, λίθινοι πολεμικοί πελέκεις, χάλκινες πόρπες σε σχήμα σφυριού, εργαλεία από κέρατο ελαφιών.¹³

Όλα δείχνουν ότι η εισαγωγή τέτοιων στοιχείων στην Ελλάδα αποτελεί μαρτυρία κινήσεων ανθρώπινων ομάδων.

- 1) Γενικά, τα στοιχεία αυτά συνιστούν νεωτερισμούς για την Ελλάδα και τις γύρω περιοχές.
- 2) Αρκετά συχνά εμφανίζονται ταυτόχρονα ή σχεδόν ταυτόχρονα σε πολυάριθμους οικισμούς πρόσφατα ιδρυμένους ή εκ νέου οικοδομημένους έπειτα από πυρκαγιά· συνεπώς, είναι πολύ πιθανό

ότι οι ομάδες που είναι υπεύθυνες για την καταστροφή των παλαιών οικισμών και την ίδρυση των νέων πρέπει να ταυτιστούν με τους φορείς των νεωτερισμών που μαρτυρούνται σε αυτούς.

- 3) Επιπλέον, στις αρχές της Πρωτοελλαδικής ΙΙΙ και κυρίως στις αρχές της Μεσοελλαδικής Εποχής, παρατηρούμε τη μαζική εισαγωγή αυτών των ίδιων στοιχείων στον ελλαδικό χώρο και τη γρήγορη εξάπλωσή τους σε όλη του την έκταση, εξάπλωση που σχηματίζει λοιπόν ένα πολιτισμικό μέτωπο, κατεξοχήν ένδειξη μετανάστευσης.
- 4) Είναι επίσης σημαντικό να εξάρουμε την αποδεικτική αξία ορισμένων ειδικών κατηγοριών νεωτερισμών που εισήχθησαν στην Ελλάδα την εποχή που μας ενδιαφέρει: α) δεδομένου ότι οι ανθρώπινες κοινωνίες είναι αποδεδειγμένα πολύ συντηρητικές όσον αφορά την ταφή των νεκρών τους, η ταυτόχρονη και εκτεταμένη εμφάνιση ταφικών τύμβων, κιβωτιόσχημων ή κάθετων λακκοειδών τάφων, η χρήση ώχρας και δοράς ζώων στις ταφές μάς επιτρέπουν να τα θεωρήσουμε όλα αυτά συνήθειες που δεν διαδόθηκαν μέσω μίμησης, αλλά μεταφέρθηκαν στην Ελλάδα από μετανάστες που τις ασκούσαν από πολύν καιρό· β) το γεγονός ότι οι αψιδωτές καλύβες από φθαρτά υλικά διαδέχονται ορθογώνιες και πολύ καλύτερης ποιότητας κατασκευές μάς οδηγεί στο συμπέρασμα ότι δεν πρόκειται για εσωτερική εξέλιξη ή για ένα πρότυπο που έχει εισαχθεί από το εξωτερικό, αλλά για την άφιξη φύλων λιγότερο ικανών στην οικοδόμηση και λιγότερο απαιτητικών ως προς την άνεση απ' ό,τι οι προκάτοχοί τους, ακόμα και για την εμφάνιση στο προσκήνιο ομάδων που μέχρι τότε δεν είχαν μόνιμη εγκατάσταση· γ) το ίδιο συμπέρασμα συνάγεται από την εμφάνιση στην Ελλάδα, στη ΜΕ περίοδο, της κεραμικής με σχοινοειδή διακόσμηση και των λίθινων πολεμικών πελέκων, εφόσον οι ΠΕ κοινωνίες παρήγαν πήλινα αγγεία καλύτερης ποιότητας και κατασκεύαζαν όπλα από χαλκό.¹⁴

Τρία κύματα μεταναστευτικών κινήσεων πραγματοποιήθηκαν από τον χώρο των στεπών βόρεια του Εύξεινου Πόντου και του Καύκασου προς την Ευρώπη. Στην Ελλάδα έφτασε το τελευταίο, στις αρχές της ΠΕ περιόδου (3000/2800 = βαθμονομημένη χρονολόγηση

$^{14}\text{C} \pm 3600$ π.Χ.)· είναι ενδεικτικό ότι το κύμα αυτό συνδέεται με τη λεκάνη του κάτω Βόλγα.¹⁵

Εφόσον ο χώρος αυτός της στέπας αποδίδεται στους Ινδοευρωπαϊούς, η τελευταία φάση των μεταναστεύσεων από αυτόν σημαίνει επίσης το τέλος της διαδικασίας διάσπασης του ίδιου του κέντρου του ινδοευρωπαϊκού συνεχούς, όπου θα γειτόνευαν οι Πρωτοέλληνες και οι Πρωτοάριοι (σ. 39–40)· με άλλα λόγια, η φάση αυτή προσδιορίζει την εποχή κατά την οποία οι Πρωτοέλληνες θα άρχισαν να απομακρύνονται από τον τόπο καταγωγής τους.

Χάρη στον εντοπισμό και τη χρονολόγηση των αρχαιολογικών τεκμηρίων που προέρχονται από τις στέπες του Εύξεινου Πόντου και χρονολογούνται από την Ύστερη Νεολιθική έως τη Μέση Εποχή του Χαλκού, τα οποία αποκαλύφθηκαν στη Μακεδονία και στα νότια της ηπειρωτικής χώρας, καθώς και στα παρακείμενα νησιά, μπορούμε να σκιαγραφήσουμε τη διαδικασία εξάπλωσης των φορέων των τεκμηρίων αυτών στον χώρο που μόλις περιέγραψα. Οι πληροφορίες που ακολουθούν συνοψίζουν τις διαπιστώσεις και τα συμπεράσματα της μελέτης μου που δημοσιεύτηκε το 1980,¹⁶ εφόσον οι μονογραφίες ή τα άρθρα σχετικά με την άφιξη των Πρωτοελλήνων που είδαν το φως μετά δεν με οδήγησαν να παραιτηθώ από την τεκμηρίωσή μου και την άποψη που είχα βασίσει σε αυτήν.¹⁷

Για κάθε τόπο, σημειώνω (σε παρένθεση) την ύπαρξη: ταφικών τύμβων (= τύμβ.), κιβωτιόσχημων (= κιβ. τ.) και κάθετων λακκοειδών τάφων (= λακ. τ.), ώχρας και δοράς ζώων στις ταφές, ελλειψοειδών κτισμάτων (= ελλειψ. κτίσμ.), αψιδωτών κτισμάτων (= αψιδ. κτίσμ.), καθώς και κινητών ευρημάτων (= κιν. ευρ.), χωρίς όμως να προσδιορίζω τη φύση τους (κεραμική με σχοινοειδή διακόσμηση, κεφαλές ροπάλου, λίθινοι πολεμικοί πελέκεις, χάλκινες περόνες με κεφαλή σε σχήμα σφυριού, εργαλεία από κέρατο ελαφιών).¹⁸ Σε ορισμένους τόπους, της εμφάνισης τέτοιων νεωτερισμών προηγούνται σημάδια ασυνέχειας, όπως εκτεταμένα ίχνη πυρκαγιάς ή καταστροφής.¹⁹

Τέλη της Νεολιθικής στη Μακεδονία· Υπονεολιθική στη Θεσσαλία· Πρωτοελλαδική Ι (περί το 3000 = βαθμ. χρον. ^{14}C 3600 π.Χ.):²⁰

– Κέρκυρα: Αφιώνας (κιν. ευρ.)

- δυτική Μακεδονία: Σέρβια (τύμβ., ώχρα, κιν. ευρ.)
- ανατολική Μακεδονία: Ντικιλί Τας (κιν. ευρ.)
- Πελασγιώτιδα: Άργισσα (κιν. ευρ.), Ρινί (ελλειψ. κτίσμ.)
- Φωκίδα: Κίρρα (κιν. ευρ.)

Πρώιμη Εποχή του Χαλκού Ι και ΙΙ στη Μακεδονία και τη Θεσσαλία· Πρωτοελλαδική ΙΙ (3000–2300/2100 = βαθμ. χρον. ¹⁴C ±2900–2570/2410 π.Χ.):²¹

- ανατολική Μακεδονία, αιγαιακή Θράκη: Ντικιλί Τας (κιν. ευρ.), Σιταγροί (κιν. ευρ.), Παραδημή (κιν. ευρ.)
- κεντρική Μακεδονία: Σαράτσι (κιν. ευρ.), Αξιοχώρι (κιν. ευρ.)
- Χαλκιδική: Άγιος Μάμας (κιν. ευρ.), Κριτσανά (κιν. ευρ.)
- Πελασγιώτιδα: Άργισσα (κιν. ευρ.), Πευκάκια (κιν. ευρ.), Σέσκλο (κιν. ευρ.)
- Φωκίδα: Κίρρα (κιν. ευρ.)
- Λευκάδα: Στενό (τύμβ., κιβ. τ., λακ. τ.;

Πρώιμη Εποχή του Χαλκού ΙΙΙ στη Μακεδονία και τη Θεσσαλία· Πρωτοελλαδική ΙΙΙ (2300/2100–1900 = βαθμ. χρον. ¹⁴C 2570/2410–2090/2050 π.Χ.):²²

- Χαλκιδική: Άγιος Μάμας (κιν. ευρ.), Κριτσανά (κιν. ευρ.)
- κεντρική Μακεδονία: Σαράτσι (κιν. ευρ.), Αξιοχώρι (κιν. ευρ.)
- δυτική Μακεδονία: Αρμενοχώρι (κιν. ευρ.)
- Ήπειρος: Καστρίτσα (κιν. ευρ.)
- Πελασγιώτιδα: Άργισσα (κιν. ευρ.), Πευκάκια (αψιδ. κτίσμ., κιν. ευρ.), Σέσκλο (κιν. ευρ.)
- Φωκίδα: Αγία Μαρίνα (κιν. ευρ.), Κίρρα (κιν. ευρ.)
- Βοιωτία: Εύτρηση (κιν. ευρ.), Θήβα (κιβ. τ., αψιδ. κτίσμ.)
- Αττική: Άγιος Κοσμάς (κιν. ευρ.)
- Κορινθία: Ζυγουριές (κιν. ευρ.)
- Αργολίδα: Λέρνα (αψιδ. κτίσμ.), Ασίνη (κιβ. τ.)
- Λακωνία: Άγιος Στέφανος (κιβ. τ.)
- Λευκάδα: Στενό (τύμβ., κιβ. τ.), Σύβρος (κιβ. τ.)

Από τις προαναφερόμενες, οι θέσεις Πευκάκια, Ζυγουριές, Ασίνη και Λέρνα παρουσιάζουν, μεταξύ ενός ΠΕΧ/ΠΕ ΙΙ και ενός

ΠΕΧ/ΠΕ ΙΙΙ στρώματος, ίχνη πυρκαγιάς και κάτω από αυτά, νεωτερισμούς που συνεπάγονται την άφιξη μεταναστών.²³

MEX/ME (περίπου 1900–1600 = βαθμ. χρον. ¹⁴C 2090/2050–1600 π.Χ.):²⁴

- Αλβανία: Pazhok (τύμβ.), Vaise (τύμβ.), Vadhina (τύμβ.)
- κεντρική Ήπειρος: Καστρίτσα (κιν. ευρ.)
- κεντρική Μακεδονία: Αξιοχώρι (κιν. ευρ.)
- Πελασγιώτιδα: Άργισσα (αψιδ. κτίσμ.), Χασάμπαλι (αψιδ. κτίσμ.), Διμήνη (κιβ. τ.), Λάρισα (κιβ. τ.), Πευκάκια (κιβ. τ.), Σέσκλο (κιβ. τ.), Σουφλί Μαγούλα (κιβ. τ.), Συκούρι (κιβ. τ.)
- Αχαΐα Φθιώτιδα: Πελασγία (τύμβ.), Ζερέλια (κιβ. τ.)
- κοιλάδα Σπερχειού: Λιανοκλάδι (κιβ. τ., αψιδ. κτίσμ.)
- Φωκίδα: Αγία Μαρίνα (κιβ. τ.), Ελάτεια (τύμβ.), Καστρούλι (κιβ. τ.), Κίρρα (κιβ. τ.), Κρίσα (κιβ. τ., αψιδ. κτίσμ.)
- Βοιωτία: Χάντσα (κιβ. τ.), Εύτρηση (κιβ. τ., αψιδ. κτίσμ.), Λουκίσια (κιβ. τ.), Ορχομενός (κιβ. τ.), Στροβίκι (κιβ. τ.), Θήβα (τύμβ., κιβ. τ.)
- Αττική: Άφιδνα (τύμβ., κιβ. τ.), Αθήνα (τύμβ., κιβ. τ.), Πύργος Βραύνας (κιβ. τ.), Ελευσίνα (κιβ. τ.), Πλατί (κιβ. τ.), Βρανά (τύμβ., κιβ. τ.)
- Μεγαρίδα: Μέγαρα (κιβ. τ.)
- Κορινθία: Άγιοι Θεόδωροι (κιβ. τ.), Κόρινθος (κιβ. τ.), Γωνιά (κιβ. τ.), Κοράκου (αψιδ. κτίσμ.)
- Αργολίδα: Άργος (τύμβ., κιβ. τ., κιν. ευρ.), Ασίνη (τύμβ., κιβ. τ., κιν. ευρ.) Ηλιόκαστρο (κιβ. τ.), Λέρνα (κιβ. τ., αψιδ. κτίσμ., κιν. ευρ.), Μηδέα (τύμβ.), Μυκήνες (δορά ζώου, ώχρα), Πρόσυμνα (κιβ. τ.), Τίρυνθα (κιβ. τ., ελλειψ. κτίσμ.)
- Αρκαδία: Ασέα (αψιδ. κτίσμ., κιν. ευρ.)
- Λακωνία: Άγιος Στέφανος (κιβ. τ., αψιδ. κτίσμ.), Γεράκι (κιβ. τ.)
- Μεσσηνία: Άγιος Ιωάννης (τύμβ., κιβ. τ.), Κοκοράκου (τύμβ.), Λεύκη Καλδάμου (τύμβ.), Λουτρό-Καρατσάδες (κιβ. τ.), Μάλθη (κιβ. τ., δορά ζώου(;), ελλειψ. κτίσμ., αψιδ. κτίσμ., κιν. ευρ.), Μεσοχώρι-ΓδυτήΡάχη(τύμβ.), Πύργος-Τσούκα(τύμβ.), Τραγάννα-Καπουρέικα (τύμβ.), Βοϊδοκοιλιά (τύμβ., κιβ. τ.)

- Τριφυλία: Σαμικό (τύμβ.)
- Ήλιδα: Αγραπιδοχώρι (κιβ. τ.), Μάγειρα (τύμβ.), Ολυμπία (τύμβ., αψιδ. κτίσμ.), Πίσσα (κιβ. τ.)
- Αχαΐα: Καταρράκτης (τύμβ., κιβ. τ.)
- Αιτωλία: Θέρμο (αψιδ. κτίσμ.)
- Λευκάδα: Σκάρος (τύμβ., κιβ. τ.), Στενό (τύμβ., κιβ. τ.)
- Κεφαλληνία: Κοκολάτα (κιβ. τ.)
- Κέα: Αγία Ειρήνη (τύμβ.)

Από τις προαναφερόμενες, οι θέσεις Άργισσα, Λάρισα, Πευκάκια, Άγιος Μάμας, Εύτρηση, Θήβα, Κοράκου, Τσούγκριζα και Τίρυνθα παρουσιάζουν ίχνη πυρκαγιάς ή καταστροφής μεταξύ ενός ΠΕΧ/ΠΕ ΙΙΙ και ενός ΜΕΧ/ΜΕ στρώματος και κάτω από τα ίχνη αυτά, νεωτερισμούς που συνεπάγονται την άφιξη μεταναστών. Όμοιοι νεωτερισμοί έχουν επίσης εμφανιστεί σε στρώματα ΜΕΧ/ΜΕ μεταγενέστερα της ίδρυσης οικισμών ή της επανακατοίκησης του χώρου στις θέσεις Χασάμπαλι, Σουφλί Μαγούλα, Πελασγία, Λιβανάτες, Καστρούλι, Κίρρα, Κρίσα, Χάντσα(;), Μέγαρα, Άγιοι Θεόδωροι, Άργος, Φενεός(;), Άγιος Στέφανος, Μάλθη, Αγραπιδοχώρι, Πίσσα, Θέρμο(;) και Κοκολάτα.²⁵

Συνοψίζοντας:

1. Στον χώρο που αφορά το γεωγραφικό πλαίσιο της παρούσας μελέτης, διαπιστώνουμε τρεις ταυτόχρονες εξελίξεις από την ΠΕΧ/ΠΕ Ι έως τη ΜΕΧ/ΜΕ περίοδο: α) αρχαιολογικά στοιχεία καταγόμενα από τις στέπες του Εύξεινου Πόντου εξαπλώνονται προοδευτικά από βορρά προς νότον· β) αυτά τα ίδια στοιχεία εμφανίζονται σε ολοένα και περισσότερες θέσεις και σημειώνουν αλματώδη αύξηση κατά τη ΜΕΧ/ΜΕ περίοδο, οπότε οι εν λόγω θέσεις είναι πέντε φορές περισσότερες απ' ό,τι στην ΠΕΧ/ΠΕ ΙΙΙ· γ) ο αριθμός των ίδιων των στοιχείων πολλαπλασιάζεται και, στο μέτρο που αυτά αφορούν ταφικές κατασκευές και έθιμα ή χώρους κατοίκησης, η μαρτυρία τους αποκτά ακόμα μεγαλύτερη βαρύτητα.
2. Συγκρίνοντας την αύξηση στοιχείων αναγόμενων στον χώρο του Εύξεινου Πόντου με αυτήν στοιχείων συνδεόμενων με τον

δουναβοβαλκανικό χώρο, καθώς και με τις άλλες συνιστώσες της εικόνας, οδηγούμαστε στις ακόλουθες διαπιστώσεις: α) στην ΠΕΧ/ΠΕ περίοδο, στον γεωγραφικό χώρο που μας ενδιαφέρει, οι θέσεις που παρέχουν στοιχεία καταγόμενα από τις στέπες του Εύξεινου Πόντου είναι λιγότερες από εκείνες που δεν παρέχουν τέτοια στοιχεία· επιπλέον, οι περισσότερες από τις πρώτες εμφανίζουν ταυτοχρόνως στοιχεία που έλκουν την καταγωγή από τον δουναβοβαλκανικό χώρο· β) αντίθετα, από όλες τις θέσεις στον ίδιο χώρο που χρονολογούνται στη ΜΕΧ/ΜΕ περίοδο και παρέχουν στοιχεία με προέλευση από τον Εύξεινο Πόντο, μόνο ένας μικρός αριθμός παρουσιάζει επίσης κάποια στοιχεία δουναβοβαλκανικής προέλευσης.

3. Στον χώρο που μας ενδιαφέρει, η ένταση και το εύρος που πήραν τόσες δραστηριότητες με προέλευση τον Εύξεινο Πόντο, μοιάζουν ολοφάνερα να σχετίζονται με μεταναστευτικές κινήσεις, πόσο μάλλον που συχνά των δραστηριοτήτων αυτών προηγούνται ενδείξεις καταστροφής ή εγκατάλειψης πολλών θέσεων. Συνεπώς, οι φάσεις της εντατικοποίησης και της διεύρυνσης των αρχαιολογικών στοιχείων δηλώνουν φάσεις στον τομέα των μεταναστευτικών κινήσεων.

α) Στις ΠΕΧ/ΠΕ I και II περιόδους, οι φορείς στοιχείων του Εύξεινου Πόντου είναι ολιγάριθμοι και ανοίγουν αργά δρόμο διά μέσου του παλαιότερου πληθυσμού. Αρχικά εμφανίζονται στον Αφιώνα (Κέρκυρα), τα Σέρβια (δυτική Μακεδονία), το Ντικιλί Τας (ανατολική Μακεδονία), στην Άργισσα και το Ρινί (Πελασγιώτιδα), στην Κίρρα (Φωκίδα). Έπειτα, και μέχρι το τέλος της ΠΕΧ/ΠΕ II, εμφανίζονται στο Σαράτσι και το Αξιοχώρι (κεντρική Μακεδονία), στον Άγιο Μάμαντα και τα Κριτσανά (Χαλκιδική), στο Ντικιλί Τας, τους Σιταγρούς και την Παραδημή (ανατολικά του Στρυμόνα), στην Άργισσα, τα Πευκάκια και το Σέσκλο (Πελασγιώτιδα), στην Κίρρα (Φωκίδα), καθώς και στη Λευκάδα.

β) Στη συνέχεια, κατά την ΠΕΧ/ΠΕ III περίοδο, εξακολουθούν να είναι παρόντες στον Άγιο Μάμαντα και τα Κριτσανά (Χαλκιδική), στο Σαράτσι και το Αξιοχώρι (κεντρική Μακεδονία),

στην Ἀργισσα, τα Πευκάκια και το Σέσκλο (Πελασγιώτιδα), στην Κίρρα (Φωκίδα) και στο Στενό (Λευκάδα). Αλλά, επιπλέον, κερδίζουν έδαφος. Από τη μια, φτάνουν σε κάποιες επιπλέον θέσεις στο εσωτερικό των χωρών όπου είχαν ήδη διεισδύσει, όπως το Αρμενοχώρι (δυτική Μακεδονία), η Αγία Μαρίνα (Φωκίδα), ο Σύβρος (Λευκάδα). Από την άλλη, εισχωρούν σε χώρες όπου δεν είχαν ακόμα φτάσει, όπως μαρτυρούν τα αρχαιολογικά στοιχεία τα οποία χαρακτηρίζουν τους πολιτισμούς των στεπών του Εύξεινου Πόντου που εντοπίστηκαν στην Καστρίτσα (Ήπειρος), στην Εύτρηση και τη Θήβα (Βοιωτία), στον Άγιο Κοσμά (Αττική), στις Ζυγουριές και την Ασίνη (Αργολίδα), και στον Άγιο Στέφανο (Λακωνία).

- γ) Η εικόνα της εξάπλωσης στην Ελλάδα των ομάδων που ήταν φορείς στοιχείων καταγόμενων από τις στέπες του Εύξεινου Πόντου μεταβάλλεται θεαματικά ανάμεσα στην ΠΕΧ/ΠΕ ΙΙΙ και τη ΜΕΧ/ΜΕ περίοδο, όταν αυτές διασκορπίζονται από τη βόρεια Θεσσαλία μέχρι τη νότια Πελοπόννησο.

Δεδομένου ότι ο πολιτισμικός χώρος του Εύξεινου Πόντου και αυτός των ινδοευρωπαϊκών ιδιωμάτων συμπίπτουν και ότι το ιδίωμα των Πρωτοελλήνων ήταν ινδοευρωπαϊκό, η εξάπλωση πολιτισμικών στοιχείων του Εύξεινου Πόντου στον χώρο που μας ενδιαφέρει συνδέεται προφανώς με τη διείσδυση των Πρωτοελλήνων στην Ελλάδα. Οι τελευταίοι συνοδεύονταν πιθανώς από κάποια στοιχεία που χρησιμοποιούσαν ένα ή πολλά άλλα ινδοευρωπαϊκά ιδιώματα, όπως οι πρόγονοι των Αβάντων (σ. 87–94). Σε κάθε περίπτωση, οι Πρωτοέλληνες θα συγκροτούσαν τη μεγάλη πλειονότητα των μεταναστών.

Όσον αφορά τα ελληνικά ἔθνη που μελετώνται στο παρόν έργο, είναι αξιοσημείωτο ότι κανένα δεν ανάγεται στην ΠΕΧ, εκτός από τους Πρωτοίωνες και τους Πρωτοαρκάδες, οι οποίοι θα πρέπει να συγκροτήθηκαν πριν από τις αρχές της ΜΕΧ/ΜΕ (σ. 218, 225, 551, 698, 725–726). Από την άλλη μεριά, πολλά από αυτά τα ἔθνη φαίνεται να μετακινούνται κατά τη ΜΕΧ από τη νοτιοδυτική Μακεδονία και την Ήπειρο προς τη Θεσσαλία και τον νότο της ελλαδικής χερσονήσου. Για τον λόγο αυτόν συνδέω τις πρώτες κινήσεις τους με τα αρχαιολογικά στοιχεία που δηλώνουν το πέρασμα από την

ΠΕΧ/ΠΕ ΙΙI στη ΜΕΧ/ΜΕ. Οι χρονολογίες που προτείνονται για την αρχή της ΜΕ περιόδου κυμαίνονται από το 2000 έως το 1800· από πλευράς μου, συντασσόμενος με την πλειονότητα των ερευνητών και άλλων ειδημόνων, χρησιμοποιώ τη συμβατική χρονολογία 1900 και, με όρους βαθμονομημένης χρονολόγησης ¹⁴C, τη χρονολογία 2090/2050 π.Χ.

ΚΡΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΑΤΩΝ ΘΕΣΕΩΝ
ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΗ ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ ΑΦΙΞΗΣ ΤΩΝ ΧΡΗΣΤΩΝ
ΤΗΣ ΠΡΩΤΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Οι ερευνητές κάθε άλλο παρά συμφωνούν ως προς τη χρονολογία άφιξης στην Ελλάδα των χρηστών της πρωτοελληνικής – τους οποίους ονομάζουν, κατά τρόπο πρωθύστερο, «Έλληνες» ή ακριβέστερα «Πρωτοέλληνες». Περισσότερες από δώδεκα χρονολογίες είχαν προταθεί για το θέμα αυτό μέχρι το τέλος του 20ού αιώνα.²⁶

Τα αποτελέσματα των ερευνών μου, που δημοσιεύτηκαν το 1980,²⁷ επιβεβαίωσαν τη θέση η οποία από την αρχή είχε κερδίσει την αποδοχή των περισσότερων μελετητών και είχε βελτιωθεί χάρη σε πρόσφατες αρχαιολογικές ανακαλύψεις. Η θέση αυτή βασίζεται στον εξής συλλογισμό: εφόσον η Ελλάδα κατοικούνταν από Έλληνες κατά τη μυκηναϊκή εποχή, η άφιξη των Ελλήνων θα συνέβη στον χρονολογικό ορίζοντα ο οποίος, πριν από την εποχή αυτή, παρουσιάζει σημεία μετανάστευσης μεγάλης κλίμακας. Η θέση αυτή, που υποστηρίχθηκε στις αρχές του 20ού αιώνα από τους ιστορικούς Ed. Meyer και K.J. Beloch και πρόβαλλε την άποψη ότι οι Έλληνες θα είχαν έρθει στην Ελλάδα κατά το τέλος της 3ης χιλιετίας π.Χ., έχει επανειλημμένα επιβεβαιωθεί από πολλούς αρχαιολόγους. Ως προς αυτό, πιο σημαντικές είναι κυρίως οι συμβολές του C. Blegen και του J. Caskey. Ο πρώτος απέδειξε (1926) ότι η Πρώιμη Εποχή του Χαλκού στην ηπειρωτική Ελλάδα (= Πρωτοελλαδική), στις Κυκλάδες (= Πρωτοκυκλαδική) και στην Κρήτη (= Πρωτομινωική) ήταν προελληνική εποχή, βασιζόμενος στο επιχείρημα ότι οι αρχαιολογικές θέσεις στην ηπειρωτική Ελλάδα, τις Κυκλάδες και την Κρήτη που παρουσιάζουν στρώματα αναγόμενα στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού βρίσκονται σε περιοχές όπου, επιπλέον, μαρτυρούνται

προελληνικά τοπωνύμια. Από την άλλη, επικαλούμενος το γεγονός ότι η ελληνική μιλιόταν στην Ελλάδα πριν από το τέλος της Ύστεροελλαδικής, ότι η Ύστεροελλαδική διαδέχτηκε τη Μεσοελλαδική χωρίς να υπάρξει διακοπή συνέχειας και ότι δεν συμβαίνει το ίδιο στα όρια της Πρωτοελλαδικής με τη Μεσοελλαδική, διατύπωσε τη γνώμη ότι οι αλλαγές που συνέβησαν ανάμεσα στην Πρωτοελλαδική και τη Μεσοελλαδική δηλώνουν τη μετανάστευση των Πρωτοελλήνων. Μεταγενέστερες αρχαιολογικές έρευνες τροποποίησαν ελαφρώς τα δεδομένα από τα οποία εμπνεύστηκε ο Blegen. Χάρη στις έρευνες αυτές φάνηκε ότι ορισμένες θέσεις της Μεσοελλαδικής είχαν καταστραφεί και επανακατοικηθεί προηγουμένως, συγκεκριμένα κατά τη μετάβαση από την Πρωτοελλαδική II στην Πρωτοελλαδική III, από στοιχεία που μοιράζονταν τον μεσοελλαδικό πολιτισμό. Πράγμα που οδήγησε τον Caskey να προτείνει (1960, 1964, 1965 = 1971, 1973) ότι οι Πρωτοέλληνες θα είχαν φτάσει στην Ελλάδα σε δύο κύματα: από το πρώτο θα καταγόταν η Πρωτοελλαδική III· το δεύτερο θα είχε δημιουργήσει τη Μεσοελλαδική. Τον Caskey ακολούθησαν οι N.G.L. Hammond, F. Schachermeyr, E.J. Holmberg και άλλοι ερευνητές. Η θέση του επιβεβαιώθηκε από τις δικές μου έρευνες που βασίστηκαν σε ευρύτερη τεκμηρίωση (1980) και των οποίων τα συμπεράσματα συνοψίζονται παραπάνω (σ. 42-46).

Οι θέσεις για την άφιξη των Πρωτοελλήνων στην Ελλάδα που είδαν το φως της δημοσιότητας από το 1979 χωρίζονται σε δύο ομάδες· οι μεν αναπτύχθηκαν σε μονογραφίες ή άρθρα που πραγματεύονται κυρίως το θέμα αυτό· οι άλλες σκιαγραφούνται λίγο πολύ συνοπτικά σε εργασίες σχετικές με τις μεταναστεύσεις των Ινδοευρωπαίων γενικά. Ωστόσο, είναι σκόπιμο να εξετάσουμε και τις δύο μαζί κατά τη σειρά εμφάνισής τους.

Οι R.A. van Royen και B.H. Isaac υπολογίζουν ότι οι Έλληνες θα έφτασαν στην Ελλάδα κατά τη μετάβαση από τη Μεσοελλαδική στην Ύστεροελλαδική, γύρω στο 1600 π.Χ., στο πλαίσιο μιας πρότασης στην οποία υποστηρίζουν ότι οι μετανάστες ήρθαν στην Ελλάδα τόσο σε αυτή την εποχή όσο και κατά τη μετάβαση από την Πρωτοελλαδική στη Μεσοελλαδική, γύρω στο 2000 π.Χ.²⁸ — Δεν μπορεί κανείς να αμφισβητήσει ότι φρόντισαν, όπως δηλώνουν, να αξιοποιήσουν τις ενδείξεις συνέχειας ή ασυνέχειας βασιζόμενοι σε

χαρακτηριστική κεραμική σαφώς χρονολογημένη και σε αρχιτεκτονικά κατάλοιπα κάτω από στρώμα πυρκαγιάς. Χρησιμοποίησαν όμως πολύ περιορισμένα δεδομένα και, επιπλέον, παρέλειψαν να θέσουν στους εαυτούς τους τα απαραίτητα ερωτήματα. Όσον αφορά τα δεδομένα, περιορίστηκαν, για τη Μεσοελλαδική Εποχή, στην εμφάνιση των κατηγοριών κεραμικής «γκρίζα μινυακή» και «πρώιμη αμαυρόχρωμη» και των αφιδωτών κτισμάτων και, για την Υστεροελλαδική, στην «ΥΕ Ι» κεραμική, σύμφωνα με τον O. Dickinson. Με αποτέλεσμα να αποδεικνύεται ότι αγνοούν ότι την εποχή που διενεργούσαν την έρευνά τους άλλοι ειδήμονες ενδιαφέρονταν για ορισμένους άλλους νεωτερισμούς της Μεσοελλαδικής, ακόμα και της Πρωτοελλαδικής ΙΙΙ, κυρίως για τους ταφικούς τύμβους, τους κιβωτιόσχημους και τους κάθετους λακκοειδείς τάφους, και τα ελλειψοειδή κτίσματα. Το δεύτερο μειονέκτημά τους συνίσταται στο ότι συνέδεσαν τις κατηγορίες κεραμικής «γκρίζα μινυακή» και «πρώιμη αμαυρόχρωμη», καθώς και τα αφιδωτά κτίσματα με μη Έλληνες μετανάστες και την κεραμική «ΥΕ Ι», σύμφωνα με τον Dickinson, με Έλληνες μετανάστες, χωρίς προηγουμένως να έχουν θέσει και να έχουν λύσει τα ακόλουθα ερωτήματα. α) Η «μινυακή», η «αμαυρόχρωμη», η «ΥΕ Ι» κεραμική, σύμφωνα με τον Dickinson, και η αφίδα είναι στο σύνολό τους στοιχεία που έχουν εισαχθεί στην Ελλάδα από το εξωτερικό; β) Αν ναι, οι χώρες καταγωγής αυτών των στοιχείων συμπίπτουν ή όχι με τις χώρες καταγωγής των Ελλήνων ή άλλης συγκεκριμένης εθνικής ομάδας;

Οι Th. V. Gamkrelidze και V.V. Ivanov, στο πλαίσιο της θέσης τους σύμφωνα με την οποία οι χρήστες της ινδοευρωπαϊκής, που διαμορφώθηκε στην Αρμενία και γύρω από αυτήν περί το 6000 π.Χ., διασκορπίστηκαν κατά τη διάρκεια της 6ης και της 5ης χιλιετίας, θεωρούν ότι οι Πρωτοέλληνες μετανάστευσαν από την Ανατολία στην Ελλάδα. Τα επιχειρήματά τους είναι τα εξής: α) η «μινυακή» κεραμική εξαπλώθηκε από τη Μικρά Ασία στην Ελλάδα· β) ο κόσμος της Μικράς Ασίας και αυτός της Ελλάδας έχουν πολλούς δεσμούς σε ονοματολογικό και μυθολογικό επίπεδο· γ) μαρτυρείται μυκηναϊκή παρουσία στη Μίλητο· δ) όλες οι δυσκολίες στις οποίες προσκρούει το πρόβλημα της ταυτοποίησης της χώρας Aḥḥijawā έχουν αρθεί.²⁹ — Κανένα από αυτά τα επιχειρήματα δεν ευσταθεί.

Η άποψη ότι η «μινυακή» κεραμική ανάγεται στη βορειοδυτική Μικρά Ασία εγκαταλείφθηκε αμέσως μόλις διατυπώθηκε, και αυτό πολύ πριν αναφερθεί από τους Gamkrelidze και Ivanov. Η μυκηναϊκή παρουσία στη Μίλητο είναι πολύ μεταγενέστερη από τη χρονολογία που υποθέτουν οι συγγραφείς για το πέρασμα των Πρωτοελλήνων από τη Μικρά Ασία στην Ελλάδα βασιζόμενοι στη «μινυακή» κεραμική, η οποία χρονολογείται στην αρχή της ΜΕ περιόδου (1900 = βαθμ. χρον. ¹⁴C 2090/2050 π.Χ.). Το επιχείρημα που κάνει λόγο για τη χώρα Aḥḥijawā δεν είναι σαφές. Τέλος, τα προβαλλόμενα ονοματολογικά και μυθολογικά στοιχεία έρχονται να τροφοδοτήσουν την υποστηριζόμενη θέση μέσω συνοπτικών συλλογισμών.³⁰

Ο I.M. Diakonov δημοσίευσε μια κριτική που αντλεί στοιχεία από τα δύο πρώτα άρθρα των T.V. Gamkrelidze και V.V. Ivanov. Παρεμπιπτόντως, διατύπωσε την προσωπική του υπόθεση με λίγα λόγια και με επιφύλαξη: η ινδοευρωπαϊκή θα διαμορφώθηκε στον καρπαθοβαλκανικό χώρο κατά την 5η και την 4η χιλιετία π.Χ. και θα διασπάστηκε κατά την 3η. Ο συγγραφέας δεν προβάλλει κανένα επιχείρημα.³¹

Ο S. Hiller θεωρεί ότι οι φορείς της πρωτοελληνικής δεν μπορούν να συσχετιστούν με βεβαιότητα μόνο με τους νεωτερισμούς που εμφανίστηκαν στη Λέρνα και σε διάφορες αρχαιολογικές θέσεις της Πελοποννήσου και της Στερεάς Ελλάδας, από την Πρωτοελλαδική ΙΙΙ περίοδο και μετά. Τα αρχαιολογικά στοιχεία, που ανήκουν στον πολιτισμό των κουργκάν και μαρτυρούνται στον ελλαδικό χώρο και τις γύρω χώρες από την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού I, θα μπορούσαν, κατά τη γνώμη του, να αποδοθούν σε διάφορες άλλες ινδοευρωπαϊκές ομάδες.³² — Αυτά τα συμπεράσματα διαφέρουν από τα δικά μου όπως δημοσιεύτηκαν το 1980, επειδή ως επί το πλείστον η τεκμηρίωση που χρησιμοποίησε ο Hiller είναι πιο περιορισμένη. α) Δεν έλαβε υπόψη του όλα τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα του «πολιτισμού των κουργκάν», σύμφωνα με την M. Gimbutas, τα οποία εμφανίζονται επίσης σε ελληνικές χώρες.³³ β) Ούτε εξέτασε το σύνολο των θέσεων στην Ελλάδα που έχουν δώσει ίχνη αυτού του πολιτισμού. Στην πραγματικότητα, η τεκμηρίωσή του περιορίζεται στις θέσεις που έχουν συστηματικά ερευνηθεί και είναι πολύ γνωστές χάρη σε στοχευμένες μονογραφίες, ακόμα και σε άρθρα. Στην

Ελλάδα, όμως, γίνονται επίσης πολυάριθμες ελάσσονες ανασκαφές, τα αποτελέσματα των οποίων γίνονται γνωστά μέσω προκαταρκτικών εκθέσεων ή ανασκαφικών χρονικών. Δεν ισχυρίζομαι ότι όλα τα δεδομένα που δημοσιεύονται με τον τρόπο αυτόν είναι πάντοτε όσο συγκεκριμένα και πλήρη θα επιθυμούσε κανείς. Ορισμένα όμως αξίζει να ληφθούν υπόψη, παίρνοντας κάποια μέτρα πρόληψης.³⁴ Σε αντίθετη περίπτωση, διατρέχει κανείς τον κίνδυνο να στερηθεί δεδομένα που δεν είναι αμελητέα.

Ο C. Renfrew ασχολείται μόνο με την απόρριψη των πιο τρωτών επιχειρημάτων των προγενέστερων θέσεων σχετικά με την κοιτίδα και τις μεταναστεύσεις των Ινδοευρωπαίων και με τη θεμελίωση της δικής του θεωρίας σε μια προσχηματισμένη υπόθεση. Οι κινήσεις των Ινδοευρωπαίων, όπως αποφαίνεται, δεν μπορεί παρά να είναι αποτέλεσμα της εξάπλωσης της γεωργίας από τη Μεσοποταμία αφενός στην Ευρώπη και αφετέρου στον ιρανοϊνδικό χώρο. Επικαλούμενος ότι η γεωργία εξαπλώθηκε διαδοχικά στην Ανατολία και έπειτα στην Κρήτη και την Ελλάδα, γύρω στο 6500 π.Χ., στη συνέχεια στα Βαλκάνια, την κεντρική, τη δυτική Ευρώπη και τέλος στις χώρες του βορρά, ο Renfrew δέχτηκε την ύπαρξη μιας αλληλουχίας των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών, η οποία θα οδήγησε από τη γλώσσα της Ανατολίας στην πρωτοελληνική, από την πρωτοελληνική στην πρωτοϊλλυρική, από την πρωτοϊλλυρική στην πρωτοκελτική και ούτω καθεξής.³⁵ — Συνοψίζω εδώ τις κριτικές παρατηρήσεις που διατύπωσα αλλού σχετικά με τη θεωρία αυτή. Προπάντων, η θεωρία προσκρούει αμέσως στο ότι το ινδοευρωπαϊκό ζήτημα δεν είναι πρωτίστως αρχαιολογικό και δευτερευόντως γλωσσολογικό, αλλά το αντίθετο. Ο όρος «ινδοευρωπαϊκός» δημιουργήθηκε από τους γλωσσολόγους και για τις ανάγκες της επιστήμης τους. Τα μη γλωσσολογικά δεδομένα (αρχαιολογικά, θρησκευολογικά, μυθολογικά, κοινωνιοανθρωπολογικά κτλ.) αναφέρονται δευτερευόντως: για να τοποθετηθούν οι χρήστες της ινδοευρωπαϊκής στον χώρο και τον χρόνο και να γίνουν αντιληπτά ορισμένα χαρακτηριστικά των κοινωνιών τους. Συνεπώς, δεν είναι εύλογο να βασίσει κανείς μια θεωρία σχετικά με τους Ινδοευρωπαίους αρχικά σε αρχαιολογικά δεδομένα, και έπειτα να προσπαθήσει να εξαγάγει συμπεράσματα από αυτά όσον αφορά την αλληλουχία των αρχαίων ινδοευρωπαϊκών

γλωσσών. Μοιραία, τα γλωσσολογικά συμπεράσματα του Renfrew αντιτίθενται στα δεδομένα της γλωσσολογικής επιστήμης επηρεάζοντας τις γενεαλογικές σχέσεις ανάμεσα σε γλώσσες που προέρχονται από την ινδοευρωπαϊκή. Η θεωρία του Renfrew είναι απαράδεκτη στο σύνολό της, συμπεριλαμβανομένων και των σημείων της σχετικά με την προέλευση των Πρωτοελλήνων της Ανατολίας και τη χρονολόγηση της άφιξής τους στην Ελλάδα γύρω στο 6500 π.Χ.³⁶

Κατά τη γνώμη του R. Drews, τα αρχαιολογικά στοιχεία που συνήθως θεωρούνται ενδεικτικά της άφιξης των Πρωτοελλήνων σε χρονολογίες προγενέστερες της Ύστερης Εποχής του Χαλκού δεν είναι πειστικά. Ο ίδιος πιστεύει ότι ένα τέτοιο γεγονός δεν θα μπορούσε παρά να συνδέεται με πιο σημαντικές αλλαγές· έτσι, ο νους του πάει στην εμφάνιση του πολεμικού άρματος στην Ελλάδα, γύρω στο 1600 π.Χ., πόσο μάλλον που αυτή συμπίπτει με την ανέγερση των πρώτων ανακτόρων στις Μυκήνες και την κατασκευή των πρώτων βασιλικών τάφων. Ο Drews υπενθυμίζει ότι το άρμα εμφανίζεται αρχικά γύρω στο 1600 π.Χ. στη βόρεια Μεσοποταμία και καταλήγει, συντασσόμενος με τη θέση σύμφωνα με την οποία η περιοχή αυτή θα αποτελούσε, μαζί με την Αρμενία, τμήμα της κοιτίδας της ινδοευρωπαϊκής.³⁷ — Η θεωρία του Drews έχει επικριθεί από πολλούς μελετητές με πολυάριθμα επιχειρήματα. Αρκεί να θυμίσουμε τα πιο καθοριστικά: ο εντοπισμός της κοιτίδας των Ινδοευρωπαίων στην Αρμενία και στη βόρεια Μεσοποταμία προσκρούει σε ανυπέρβλητες δυσκολίες· η εφεύρεση του πολεμικού άρματος αποδίδεται είτε στους Χουρρίτες είτε στους Ουραρτού· η χρονολόγηση γύρω στο 1600 π.Χ. της αναχώρησης των Πρωτοελλήνων και των άλλων Ινδοευρωπαίων από τη χώρα καταγωγής τους προσκρούει στο ότι για τη διαφοροποίηση των γλωσσών που προέρχονται από την ινδοευρωπαϊκή χρειάστηκε πολύ μεγάλο χρονικό διάστημα.³⁸

Κατά τον J. Makkay, οι πρόγονοι των Πρωτοελλήνων, που κατάγονταν από έναν χώρο δυτικά των Καρπαθίων, διέσχισαν τον Δούναβη σε κάποια εποχή σημαντικά προγενέστερη από το τέλος της 3ης χιλιετίας. Η υπεράσπιση αυτής της θέσης γίνεται συνοπτικά σε κάποια σύντομα αποσπάσματα, ακόμα και με σκόρπιες φράσεις (στις σελίδες 124, 128, 130, 134, 136–137), δεδομένου ότι το πρόβλημα του συγγραφέα είναι ο ορισμός πολιτισμικών ομάδων

στη Νοτιοανατολική Ευρώπη κατά τη Νεολιθική Εποχή. Η απόδειξη που προβάλλει σχετικά με τους Πρωτοέλληνες έχει δύο σκέλη. Από τη μια, ο συγγραφέας αντιτίθεται στη σύνδεση των προγόνων των Πρωτοελλήνων με τον «πολιτισμό των κουργκάν», αποφαινόμενος ότι ο πολιτισμός αυτός σταμάτησε στη βορειοανατολική Βουλγαρία, τη βόρεια Σερβία και στο κέντρο της Μεγάλης Πεδιάδας, στην Ουγγαρία, και ότι δεν έχει αποδειχθεί ύπαρξη «ταφών τύπου κουργκάν – και ευρημάτων» στην Ελλάδα και στο ευρωπαϊκό τμήμα της Τουρκίας. Από την άλλη, συνδέει τους προγόνους των Πρωτοελλήνων με τους πολιτισμούς Kőrös-Starčevo και Karanovo και ειδικότερα με αυτόν της γραμμωτής κεραμικής του Alföld βάσει δύο επιχειρημάτων: α) οι χρήστες αυτής της κεραμικής διέσχισαν τον Δούναβη γύρω στα μέσα του δεύτερου μισού της 3ης χιλιετίας· β) τα ισόγλωσσα που μοιράζονται η ελληνική και η ιρανική θα δημιουργήθηκαν την εποχή κατά την οποία οι πρόγονοι των Πρωτοελλήνων είχαν επαφές με τους προγόνους των Πρωτοϊρανών, φορέων του «πολιτισμού των κουργκάν», δυτικά των Καρπαθίων.³⁹

— Η απόφαση του συγγραφέα ότι δεν απαντώνται στην Ελλάδα ταφές και χαρακτηριστικά αντικείμενα του «πολιτισμού των κουργκάν» δεν είναι δικαιολογημένη. Οκτώ χρόνια πριν από την απόφαση αυτή, δημοσίευσα έναν κατάλογο ταφών και αντικειμένων, καθώς και κτισμάτων που θεωρείται ότι ανήκουν σε αυτόν τον πολιτισμό, κατάλογο τον οποίο συνέταξα με βάση αφενός αντίστοιχες περιγραφές ειδικών στον εν λόγω πολιτισμό και αφετέρου στοιχεία που συνέλεξα από εκθέσεις ανασκαφών αρχαιολογικών θέσεων στην Ελλάδα και την Αλβανία.⁴⁰ Επιπλέον, προέβαλα επιχειρήματα που συσχετίζουν: α) τη συνάφεια του Δαναού, των Δαναϊδών και της Δανάης, καθώς και της ρίζας του ονόματός τους (I) με τη θεά από τις *Bédes Danu* και τους γιους της *Danawa-*, ανάμεσά τους και τον *Yitra*, κύριο των κοσμικών υδάτων, και (II) με την ινδοϊρανική ρίζα **danu-*, ‘ρευστότητα, υγρασία, σταγόνες νερού, ποταμός’· β) το εθνικό όνομα *Δαναοί* με το μη εθνικό *Danawa*, που μαρτυρείται στην *Αβέστα* ως όνομα ενός λαού εχθρικού προς τους Ιρανούς· και γ) τα υδρωνύμια *Τάναος* στην Αργολίδα, *Ήριδανός* στην Αττική και *Άπιδανός* στη Θεσσαλία, με τα υδρωνύμια *Τάναϊς*, *Δάναπρις/Δάναστρις*, *Δάνουβις*, βόρεια της Μαύρης Θάλασσας, στη νότια Ρωσία, την Ουκρανία

και τα Βαλκάνια.⁴¹ Ο Makkay παρέβλεψε όλα αυτά τα δεδομένα. Αντίθετα, ταυτίζει τους προγόνους των Πρωτοελλήνων με τους φορείς της γραμμωτής κεραμικής του Alföld, με μόνο επιχείρημα το γεγονός ότι η κεραμική αυτή πέρασε τον Δούναβη γύρω στα μέσα του δεύτερου μισού της 3ης χιλιετίας, ενώ συγχρόνως παραδέχεται ότι «δεν μπορούμε να ακολουθήσουμε τα ίχνη αυτής της εξάπλωσης προς τον νότο». Όμως, εφόσον η εν λόγω κεραμική απουσιάζει από την ίδια την Ελλάδα, δεν δικαιούμαστε να τη συνδέσουμε με τους Πρωτοέλληνες. Εξάλλου, ακόμα και στην περίπτωση που η κεραμική αυτή θα είχε βρεθεί στην Ελλάδα, δεν θα αρκούσε για να αποδειχθεί μια μεταναστευτική κίνηση, εφόσον κάτι τέτοιο θα απαιτούσε την παρουσία ενός συνόλου στοιχείων που θα συγκροτούσαν ένα πολιτισμικό μέτωπο, όπως στην περίπτωση των στοιχείων που θεωρούνται χαρακτηριστικά του «πολιτισμού των κουργκάν» (ή, για ορισμένους μελετητές, διαφόρων πολιτισμών του Εύξεινου Πόντου) στην Ελλάδα.⁴² Όσο για την ιδέα του Makkay να τοποθετήσει την εμφάνιση των ισογλώσσων που μοιράζονται η ελληνική και η ιρανική στη Μεγάλη Ουγγρική Πεδιάδα, αυτή αναιρείται από τα τρία σημεία του σχολίου που τη συνοδεύει. Το πρώτο σημείο καθιστά την είσοδο των φορέων του «πολιτισμού των κουργκάν» – που ταυτίζονται με τους προγόνους των Πρωτοϊρανών στην πεδιάδα αυτή – υπεύθυνη για τη μετακίνηση προς νότον των φορέων του πολιτισμού της γραμμωτής κεραμικής του Alföld – οι οποίοι ταυτίζονται με τους προγόνους των Πρωτοελλήνων. Όμως, είναι απίθανο το είδος των σχέσεων ανάμεσα στους επιτιθέμενους και τα θύματά τους να ευνόησε τη διαμόρφωση κοινών ισογλώσσων μεταξύ των πρώτων και των δεύτερων. Το δεύτερο σημείο διατυπώνει την παρατήρηση: «Αυτή η κατοχή των κουργκάν δεν ήταν μακρόβια». Κατά τη γνώμη των ειδικών, όμως, τα περισσότερα από τα εν λόγω ισογλωσσα προϋποθέτουν μακρά περίοδο επαφών ανάμεσα στις διαλέκτους από τις οποίες προήλθαν η ελληνική και η ινδοϊρανική (σ. 39–40). Τέλος, το τρίτο σημείο τοποθετεί το τέλος της επαφής των φορέων του «πολιτισμού των κουργκάν» με τους φορείς της γραμμωτής κεραμικής του Alföld στη Μεγάλη Πεδιάδα γύρω στο 2000–1900 π.Χ. Η χρονολογία όμως αυτή είναι σημαντικά μεταγενέστερη από εκείνη της μετακίνησης των δεύτερων από τη Μεγάλη

Πεδιάδα στα νότια του Δούναβη, την οποία, όπως είδαμε, ο ίδιος συγγραφέας τοποθετεί στο δεύτερο μισό της 3ης χιλιετίας π.Χ.

Σε μεταγενέστερη εργασία του, ο J. Makkay αποδίδει την εμφάνιση του αλόγου στην Ελλάδα καθώς και την ανάδυση του μυκηναϊκού πολιτισμού σε Ιρανούς κατακτητές, με τους οποίους συνδέει επίσης τους αρχαιότερους λακκοειδείς τάφους των Μυκηνών. Εκτός από τη χρήση αλόγων και πολεμικών αρμάτων, χρησιμοποιεί ως επιχείρημα ορισμένους τύπους αντικειμένων, εθίμων και τελετουργιών με προέλευση την περιοχή που εκτείνεται ανάμεσα στον Δούναβη και τον Βόλγα. Υιοθετώντας τη χρονολόγηση του J. Muhly για τους αρχαιότερους λακκοειδείς τάφους των Μυκηνών – του 17ου αι. π.Χ. – υποστηρίζει ότι η ιρανική μεταναστευτική ομάδα που κατέλαβε τις Μυκήνες κινήθηκε ταυτόχρονα με τους επιθετικούς ομογενείς της οι οποίοι εξαπλώθηκαν νότια της Κασπίας, με τους Κασσίτες (που διείσδυσαν στη Βαβυλωνία), με τους Ύξώς (που επικράτησαν στην Αίγυπτο) ή, τέλος, ταυτόχρονα με την εμφάνιση του άρματος στην Ανατολία. — Η θεωρία αυτή δίνει λαβή για τις ακόλουθες παρατηρήσεις. α) Είναι απίθανο μια εισβολή κατακτητών στην Ελλάδα, τον 17ο αιώνα, να μαρτυρείται αποκλειστικά και μόνο στις Μυκήνες. β) Αντίθετα, το γεγονός ότι, κατά το τέλος της ΜΕ περιόδου, αντί να παρατηρούνται ενδείξεις καταστροφής και εγκατάλειψης οικισμών, διαπιστώνεται αύξηση του αριθμού τους αποτελεί επιχείρημα εναντίον της άποψης για άφιξη κατακτητών τη συγκεκριμένη στιγμή. Ο Makkay εκφράζει παρεμπιπτόντως (σ. 16, 60 και 65) τη γνώμη ότι οι Πρωτοέλληνες θα είχαν φθάσει στην Ελλάδα πριν από τις αρχές της ΜΕ Εποχής και ότι η εστία τους θα βρισκόταν νότια του Κάτω Δούναβη και των Καρπαθίων.⁴³

Ο ίδιος συγγραφέας δημοσίευσε πρόσφατα μια νέα μονογραφία σχετικά με την προέλευση των Πρωτοελλήνων, όπου υποστηρίζει ότι υπήρχαν παλαιές σχέσεις ανάμεσα στην πρωτοελληνική, την πρωτοϊρανική και την πρωτοανατολιακή (κοινό πρόγονο της πρωτοχετιτικής, της πρωτολουβικής και της πρωτοπαλαϊκής) τις οποίες τοποθετεί στα Βαλκάνια.⁴⁴ Η μονογραφία χωρίζεται σε δύο μέρη που τιτλοφορούνται: «The Proto-Greeks» και «The Anatolian proto-dialect and the Hittites». Στο πρώτο μέρος ο συγγραφέας εξετάζει ορισμένα δεδομένα ικανά, κατά τη γνώμη του, να επιβεβαιώσουν τη

θέση του ότι οι Πρωτοέλληνες δημιουργήθηκαν στον δουναβοκαρπάθιο χώρο, όπου συνόρευαν με πρωτοϊρανικά στοιχεία. Όσον αφορά τη χρονολογία άφιξής τους (σ. 10–11), την τοποθετεί πάντα πριν από αυτήν των Ιρανών δυναστών που είναι ενταφιασμένοι στους λακκοειδείς τάφους του κύκλου Β, τον οποίο χρονολογεί, όπως και στο προηγούμενο έργο του, στον 17ο αιώνα. Υπολογίζει ότι η περίοδος μεταξύ 2100–2000 είναι η πιο πιθανή για τη μετανάστευση των Πρωτοελλήνων, λόγω των εκτεταμένων καταστροφών οικισμών.

Ο Ο. Carruba, αφού προηγουμένως διατυπώσει αντιρρήσεις στη θέση των Th. V. Gamkrelidze και V. V. Ivanov και του R. Drews, ασχολείται με τη συγκρότηση μιας περιοδολόγησης των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών, ώστε να δοθεί απάντηση στο ερώτημα σχετικά με τη χρονολογία άφιξης των Πρωτοελλήνων στην Ελλάδα. Καταλήγοντας στο συμπέρασμα ότι οι αλλαγές στο εσωτερικό μιας γλώσσας γίνονται αντιληπτές με την πάροδο κύκλων εκατοντάδων ετών, προτείνει τις εξής χρονολογίες: 2100 π.Χ. για την πρωτοελληνική ή «δωρική» ελληνική· πριν από το 1200 για τη μυκηναϊκή ελληνική. Κατόπιν σημειώνει ότι οι χρονολογίες που αποδίδονται περισσότερο στις περιόδους καταστροφών και πολιτισμικών αλλαγών στην Ελλάδα είναι το 2300/2100 και στη συνέχεια το 1200/1000 π.Χ.⁴⁵ — Δεδομένου ότι η θέση του Carruba για τον σχηματισμό της πρωτοελληνικής βασίζεται σε αποκλειστικά γλωσσολογική επιχειρηματολογία, δεν είναι της αρμοδιότητάς μου να τη σχολιάσω.

Ο J. Maran, σε ένα μακρόπνοο και οξυδερκές έργο, πραγματεύεται τις καταστροφές και τις πολιτισμικές αλλαγές που συνέβησαν στην Ελλάδα κατά το δεύτερο μισό της 3ης χιλιετίας. Σε κάποιες σελίδες του έργου αυτού, ο συγγραφέας υποθέτει με επιφύλαξη ότι η άφιξη των Ελλήνων μπορεί να συνέβη στο μεταίχμιο των φάσεων II και III της Πρωτοελλαδικής (βαθμ. χρον. ¹⁴C 2570/2410 π.Χ.) και ότι οι μετανάστες προέρχονταν από τα δυτικά της Βαλκανικής Χερσονήσου και εγκαταστάθηκαν αρχικά στη Λευκάδα και τη βορειοδυτική Πελοπόννησο. Η απόδειξή του περιλαμβάνει δύο σκέλη. Από τη μια, ο Maran χρησιμοποιεί ως επιχειρήματα την εμφάνιση στη Λευκάδα και τη βορειοδυτική Πελοπόννησο, προς τα τέλη της Πρωτοελλαδικής II και τις αρχές της επόμενης φάσης, ορισμένων νεωτερισμών που απαντώνται ήδη στην Ιλλυρία (οι ταφικοί τύμβοι

εξαιρούνται ρητά), πόσο μάλλον που πριν από αυτούς σημειώνονται γεωμορφολογικές καταστροφές μεγάλης κλίμακας στη βόρεια Πελοπόννησο. Από την άλλη, αντιτίθεται στις θέσεις που διατυπώνουν ο C. Blegen και ο J. Caskey σχετικά με την άφιξη των Ελλήνων στην Ελλάδα. Κρίνοντας ότι ο Blegen (σ. 50) έχει υπερτονίσει τη συγγένεια ανάμεσα στην Πρωτοελλαδική, την Πρωτοκυκλαδική και την Πρωτομινωική και επισημαίνοντας ότι δεν έχει λάβει υπόψη του τη Νεολιθική, ο Maran αποφαίνεται ότι υπό το φως των μεταγενέστερων ερευνών η Χαλκολιθική εμφανίζεται πιο ομοιογενής απ' ό,τι η Πρώιμη Εποχή του Χαλκού, πράγμα που επιτρέπει να ανήκουν σε αυτήν τα προελληνικά εθνικά ονόματα. Όσον αφορά τη θέση του Caskey (σ. 50), ο Maran υιοθετεί την αντίρρηση που διατύπωσε η J. Forsén ότι η Πρωτοελλαδική III δεν έχει σαφώς προσδιορισμένα χρονολογικά όρια.⁴⁶ — Όμως: α) τα στοιχεία που επικαλείται ο Maran υπέρ μιας μετανάστευσης από την Ιλλυρία στη Λευκάδα και τη βορειοδυτική Πελοπόννησο στα όρια των φάσεων II και III της Πρωτοελλαδικής περιόδου δεν αρκούν για να τεκμηριωθεί η υπόθεση αυτή· β) ο Maran ούτε καν καταπιάνεται να παρουσιάσει δεδομένα ικανά να αποδείξουν ότι υπήρξαν μεταναστευτικές κινήσεις από τη Λευκάδα και τη βορειοδυτική Πελοπόννησο προς την υπόλοιπη Ελλάδα. Κατά την άποψή μου, τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της Πρωτοελλαδικής III συνεπάγονται παρουσία πρωτοελληνικών στοιχείων που θα είχαν αποβιβαστεί σε κάποιες παραλίες των ανατολικών ακτών της κεντρικής Ελλάδας (σ. 44).

Ο J.E. Coleman, χρησιμοποιώντας πλούσια τεκμηρίωση και επιχειρηματολογία, υποστηρίζει ότι οι Πρωτοέλληνες κατέλαβαν όλη την ηπειρωτική Ελλάδα στις αρχές της Πρωτοελλαδικής περιόδου. Βασιζόμενος στην αναθεώρηση της χρονολόγησης της κεραμικής, προχωρεί σε μια σειρά διαπιστώσεις και συμπεράσματα τα οποία συνοψίζω. Μια παρατεταμένη διακοπή συνέχειας ανάμεσα στην Πρώιμη Νεολιθική II και την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού/Πρωτοελλαδική εξηγείται με την υπόθεση ότι υπήρξε μείωση του πληθυσμού. Στη συνέχεια, η Μακεδονία παρέχει ενδείξεις μετανάστευσης από τις αρχές της ΠΕΧ/ΠΕ I που συνοδεύονται έως τα τέλη της εποχής αυτής από πολιτισμική ομοιομορφία εκτεινόμενη από τη Μακεδονία μέχρι τον νότο της ελλαδικής χερσονήσου.

Εξάλλου, το πολιτισμικό σύστημα που επικρατεί τότε στην Ελλάδα συγγενεύει με αυτά των βαλκανικών χωρών που συνδέονται με τον «πολιτισμό των κουργκάν» των στεπών του Εύξεινου Πόντου, τον οποίο έχει περιγράψει η M. Gimbutas. Είναι από καιρό δεκτό, συμπληρώνει ο Coleman, ότι η διάχυση στην Ελλάδα των χαρακτηριστικών αυτού του πολιτισμού, συμπεριλαμβανομένων των ενταφιασμών σε κάθετους λακκοειδείς τάφους και της αυξανόμενης εμφάνισης των εγχειριδίων από χαλκό, παρέχει αρχαιολογική στήριξη στην υπόθεση ότι υπήρξαν ινδοευρωπαϊκές μεταναστεύσεις. Την ομοιομορφία της ΠΕ I περιόδου, συνεχίζει ο Coleman, διαδέχθηκαν κατά την ΠΕ II οι τοπικές διαφοροποιήσεις.⁴⁷ — Η έρευνα του Coleman προσκομίζει πληθώρα νέων στοιχείων. Αυτά υποδηλώνουν, βέβαια, μια αρκετά παρατεταμένη διακοπή ανάμεσα στη Νεολιθική II και την ΠΕΧ/ΠΕ και η αρχή της τελευταίας περιόδου ορίζεται από αρχαιολογικά φαινόμενα χαρακτηριστικά των βαλκανικών πολιτισμών που συνδέονται με τον «πολιτισμό των κουργκάν». Ωστόσο, ο Coleman αμέλησε να επεκτείνει την έρευνά του όσο θα χρειαζόταν, εφόσον είχε αναγνωρίσει ομοιότητες ανάμεσα στα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της ΠΕΧ στα Βαλκάνια και την Ελλάδα και στον «πολιτισμό των κουργκάν». Πράγματι: α) δεν ξεπέρασε τον χώρο των Βαλκανίων, ενώ η κοιτίδα του «πολιτισμού των κουργκάν» βρίσκεται στις ευρασιατικές στέπες (σ. 41)· β) περιόρισε την έρευνά του στην κεραμική, μη λαμβάνοντας υπόψη τις πολλές άλλες κατηγορίες τεκμηρίων που παρουσιάζουν γνωρίσματα τα οποία ανήκουν στον «πολιτισμό των κουργκάν» (σ. 41 κ.ε.)· γ) σταμάτησε την έρευνά του στο τέλος της ΠΕ III, χωρίς να δώσει την παραμικρή σημασία στα φαινόμενα ασυνέχειας που εμφανίζονται στην ελλαδική χερσόνησο στις αρχές της ΜΕΧ/ΜΕ (σ. 45–46), ώστε να συμπεράνει αν αυτά τα φαινόμενα θα μπορούσαν ή όχι να συνδεθούν με μεταναστευτικές κινήσεις και, ενδεχομένως, να τοποθετηθεί σχετικά με την εθνική θέση των μεταναστών. Η υπόθεση του Coleman πλησιάζει λοιπόν τη δική μου στο μέτρο που αναφέρεται στον «πολιτισμό των κουργκάν». Αλλά απομακρύνεται εφόσον η τεκμηρίωση στην οποία στηρίζεται δεν ανάγεται στην ίδια την κοιτίδα του πολιτισμού αυτού, δεν λαμβάνει υπόψη του όλα αυτά τα γνωρίσματα και δεν περιλαμβάνει φαινόμενα που ανήκουν στον

εν λόγω πολιτισμό, φαινόμενα τα οποία πολλαπλασιάζονται στην Ελλάδα μετά τις αρχές της ΜΕ περιόδου, αμέσως ύστερα από ενδείξεις ασυνέχειας σε επίπεδο αρχαιολογικών θέσεων, ως προς τα σχέδια οικισμών, τις ταφικές κατασκευές και τα έθιμα, καθώς και τα κινητά ευρήματα. Συνεπώς, τα συμπεράσματα που διατυπώνει ο Coleman ισχύουν στην πραγματικότητα για μεταναστευτικές κινήσεις προγενέστερες από την άφιξη των στοιχείων που μοιράζονταν πληθώρα γνωρισμάτων με τον «πολιτισμό των κουργκάν» ή, κατά τη γνώμη άλλων, με διάφορους πολιτισμούς του Εύξεινου Πόντου, των οποίων ο χώρος συμπίπτει με αυτόν των κοινών ισογλώσσων της ελληνικής και της ινδοϊρανικής (σ. 39 κ.ε.), όπου μας οδηγεί επίσης η συγγένεια του ονόματος του Δαναού, παλαιού θεού υδάτινης φύσης, και των ονομάτων των ποταμών Τάναϊς, Danapris, Danastris, Δάνουβις (σ. 40 κ.ε.). Δεδομένου α) ότι οι κινήσεις που αναφέρονται από τον Coleman ξεκινούν από τα βόρεια της Βαλκανικής Χερσονήσου, β) ότι σε αυτόν τον χώρο είχαν ήδη φτάσει στοιχεία που ήταν φορείς του «πολιτισμού των κουργκάν», και γ) ότι ο εν λόγω πολιτισμός συνδέεται με τους Ινδοευρωπαίους, έχουμε κάθε λόγο να θεωρήσουμε προελληνικά ινδοευρωπαϊκά φύλα τις ομάδες που ο Coleman ορίζει ως πρωτοελληνικές. Είναι σκόπιμο να υπενθυμίσουμε την άποψη μιας μικρής μερίδας ερευνητών, ανάμεσα στους οποίους και εγώ, για την ύπαρξη ενός προελληνικού ινδοευρωπαϊκού υποστρώματος, αλλά και τα συμπεράσματά μου σύμφωνα με τα οποία οι προελληνικοί λαοί ινδοευρωπαϊκής προέλευσης θα κατάγονταν από δοναβοβαλκανικές περιοχές και θα είχαν έρθει στην Ελλάδα γύρω στα τέλη της Νεολιθικής και τις αρχές της Εποχής του Χαλκού.⁴⁸

Αντίθετα από όλους τους άλλους εμπνευστές των προηγούμενων θέσεων, ένας μελετητής, ο J.T. Hooker, αμφιβάλει για τη δυνατότητα να ανιχνευθεί η άφιξη των Πρωτοελλήνων, και δύο άλλοι, ο A. Häusler και ο N.I. Ξηροτύρης, τοποθετούν τη διαμόρφωση των Ελλήνων στην ίδια την Ελλάδα.

Ο J.T. Hooker δηλώνει, το 1989: «Προσωπικά πιστεύω ότι προς το παρόν δεν μπορεί να δοθεί τελική ή έστω και προσωρινή απάντηση». Με τη δήλωση αυτή αρχίζει ένα άρθρο στο οποίο επιχειρηματολογεί κατά της θέσης του R. Drews (σ. 54).⁴⁹ Στο ίδιο πνεύμα έχει

επίσης ασκήσει κριτική παλαιότερα στη θέση του E. Grumach⁵⁰ και μεταγενέστερα στις θέσεις του J. Caskey (σ. 50), της M. Gimbutas (σ. 52 κ.ε.) και του C. Renfrew (σ. 53 κ.ε.).⁵¹

Ο A. Häusler υιοθετεί αρνητική στάση απέναντι σε όλες τις θεωρίες για ινδοευρωπαϊκές μεταναστεύσεις από μια κοινή εστία (σ. 42).

Ο Ν.Ι. Ξηροτύρης συμπεραίνει ότι καμία μετανάστευση δεν έλαβε χώρα στην Ελλάδα κατά την Εποχή του Χαλκού, βασιζόμενος σε σκελετικά δεδομένα που προέκυψαν σε περιβάλλοντα χρονολογούμενα στην Πρώιμη, Μέση και Ύστερη Εποχή του Χαλκού στα νησιά του Αιγαίου και την Κρήτη, τα οποία, από την πλευρά τους, συνεπάγονται τη διατήρηση, σε αυτόν τον χώρο και τον χρόνο, του «μεσογειακού» ανθρωπολογικού τύπου.⁵²

ΤΙ ΘΑ ΜΠΟΡΟΥΣΕ ΝΑ ΕΙΝΑΙ ΕΝΑ ΕΛΛΗΝΙΚΟ *ΕΘΝΟΣ* ΠΡΙΝ ΑΠΟ ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ;

Η τεκμηρίωσή μας μας παρέχει πολύ λίγα στοιχεία ικανά να απαντήσουν στο ερώτημα αυτό. Πρόκειται για: I) κάποια φαινόμενα που θα μπορούσαν να συνεπάγονται ότι ένα έθνος παρουσίαζε πολιτισμικές ιδιαιτερότητες που λίγο πολύ του ανήκαν, και II) κάποια άλλα φαινόμενα τα οποία, από την πλευρά τους, μας δίνουν για το έθνος την εικόνα μιας δομημένης και αυτόνομης οντότητας.

I) Τα ιδιαίτερα γνωρίσματα ενός ελληνικού έθνους κατά την Εποχή του Χαλκού, εκτός από το όνομά του, είναι ως επί το πλείστον πολιτισμικής τάξης. Πρόκειται κυρίως για θεότητες και ήρωες, σπάνια για γιορτές, για στοιχεία σχετιζόμενα με ένα μηνολόγιο, για δεδομένα που έχουν να κάνουν με κάποιο σύστημα διαίρεσης των μελών του έθνους σε ορισμένο αριθμό φυλών, για διαλεκτικά στοιχεία ή για διάφορα ονόματα. Από όπου πάντως είναι προφανές ότι το έθνος ήταν μια οντότητα συγκροτημένη από ομάδες με κοινά πολιτισμικά στοιχεία.

II) Το γεγονός ότι τα ελληνικά έθνη παρουσίαζαν κατά την Εποχή του Χαλκού ορισμένες ενδείξεις που υποδηλώνουν ότι αποτελούσαν αυτόνομες και δομημένες οντότητες προκύπτει επίσης: A) από την εικόνα του έθνους που αντικατοπτρίζεται στα ομηρικά έπη· B) από την εικόνα του έθνους στην παράδοση των Αιωνίωνων· και Γ) από

μερικά θεσμικά στοιχεία των προϊστορικών ελληνικών ἐθνῶν που διατηρούνται στις ιστορικές πολιτικές κοινωνίες.

Α) Τα ομηρικά ἔπη αντανakλούν μια εικόνα του ἔθνους που μπορεί να συνοψιστεί σε πέντε σημεία:

- 1) Η *Ιλιάδα* και η *Οδύσσεια* ορίζουν δεκαπέντε ελληνικές ομάδες που συμμετείχαν στον «Τρωικό πόλεμο» με ονόματα ἐθνῶν: Ἄβαντες,⁵³ Αινιάνες,⁵⁴ Αιτωλοί,⁵⁵ Αρκάδες,⁵⁶ Αχαιοί,⁵⁷ Βοιωτοί,⁵⁸ Ἕλληνες,⁵⁹ Ἴωνες,⁶⁰ Κεφαλλήνες,⁶¹ Λαπίθες,⁶² Λοκροί,⁶³ Μάγνητες,⁶⁴ Μυρμιδόνες,⁶⁵ Περαιβοί⁶⁶ και Φθίοι.⁶⁷
- 2) Η *Ιλιάδα* δείχνει με σαφήνεια ὅτι αυτές οι ομάδες θα συγκροτούσαν μέρη των ονομαζόμενων Αχαιῶν ἢ Δαναῶν ἢ Αργείων.
- 3) Το ἴδιο ἔπος συνδέει: α) τους Ἄβαντες, τους Αιτωλούς, τους Βοιωτούς, τους Ἴωνες, τους Κεφαλλήνες, τους Λαπίθες, τους Λοκρούς, τους Μάγνητες, τους Μινύες και τους Φθίους με αντίστοιχες πολιτικές κοινωνίες· β) τους Αινιάνες και τους Περαιβούς με μία μόνο πολιτική κοινωνία· γ) τους Αχαιούς, με τη στενή ἔννοια του ονόματος, με πολλές πολιτικές κοινωνίες· δ) ἓνα μέρος των ἰδίων, καθώς και τους Ἕλληνες και τους Μυρμιδόνες με μία μόνο πολιτική κοινωνία.
- 4) Το γεγονός ὅτι ἄλλες ομηρικές πολιτικές κοινωνίες αναφέρονται χωρίς το εθνικό ὄνομα των μελῶν τους δεν συνεπάγεται ὅτι καθεμιά τους δεν εἶναι και αὐτή συνδεδεμένη με τον ἕναν ἢ τον ἄλλο τρόπο με μία ἢ πολλές εθνικές ομάδες, εφόσον πολλά χωρία του «Καταλόγου πλοίων» και ἄλλα μέρη της *Ιλιάδας*, ἐνῶ αναφέρονται σε μέλη ξεχωριστῶν πολιτικῶν κοινωνιῶν, δεν παραθέτουν τα αντίστοιχα εθνικά ονόματα.⁶⁸
- 5) Η ομηρική πολιτική κοινωνία εμφανίζεται να ἔχει ἕναν βασιλιά (βασιλεύς), ἓνα συμβούλιο γερόντων (ἀρχοί, βασιλεῖς, βουληφόροι, ἡγήτορες ἢ δὲ μεδέοντες) και μια συνέλευση (ἀγορή), στην οποία μετέχουν οι ἄνδρες μιας ομάδας που ορίζεται εἴτε με ἓνα ὄνομα ὅμοιο με αὐτό της εθνικής ομάδας, ὅπως Κεφαλλήνες ἢ Φαίακες, εἴτε με ἓνα ὄνομα που δηλώνει τους κατοίκους μιας πόλης, ὅπως Ἰθακήσιοι ἢ Πύλιοι. Ο καθένας ἀπὸ αὐτούς τους τρεις θεσμούς εμφανίζεται να ἔχει ξεχωριστές λειτουργίες, προνόμια και καθορισμένα ὅρια.⁶⁹

Οι προαναφερόμενες διαπιστώσεις επιτρέπουν να εξαγάγουμε τα ακόλουθα συμπεράσματα:

- 1) Το γεγονός ότι τα μέλη των ομηρικών πολιτικών κοινωνιών ορίζονται με ονόματα ἔθνων υποδηλώνει ότι: α) οι κοινωνίες αυτές αποτελούσαν συνέχεια αυτόνομων προπολιτικών οντοτήτων του τύπου ἔθνους· β) καθεμιά από αυτές εξακολουθούσε να έχει ως πυρήνα της ένα ἔθνος που είχε προϋπάρξει ή ένα τμήμα αυτού του ἔθνους ή ακόμα ένα μείγμα τμημάτων με διαφορετική εθνική προέλευση. Συνεπώς, είναι εύλογο να υποθέσουμε ότι οι ομηρικές πολιτικές κοινωνίες θα είχαν σχηματιστεί μετά τη συγκρότηση κοινωνικών τάξεων στο εσωτερικό του ίδιου του ἔθνους (με την επιβολή μιας τάξης αριστοκρατών στα άλλα στοιχεία του ἔθνους) ή της κοινωνίας ολόκληρης (με τα μέλη του ἔθνους, συμπεριλαμβανομένων και αυτών της κατώτερης τάξης, να έχουν δικαιώματα από τα οποία εξαιρούνταν τα εξωτερικά στοιχεία, όπως ένα υποτελές φύλο, διάφοροι ξένοι πρόσφυγες και οι σκλάβοι).
- 2) Το γεγονός ότι οι συνελύσεις αυτών των ίδιων κοινωνιών δηλώνονταν με ονόματα ἔθνων υποδηλώνει ότι ο θεσμός της συνέλευσης της πολιτικής κοινωνίας αναγόταν στην προπολιτική εθνική κοινωνία· και, εμμέσως, ότι θα ίσχυε το ίδιο για τον βασιλιά ή το συμβούλιο γερόντων.⁷⁰
- 3) Μολονότι μια δεδομένη ομηρική πολιτική κοινωνία μπορούσε να κατάγεται είτε από ένα και μόνο ἔθνος είτε από δύο ή περισσότερα είτε από ένα μέρος ενός ἔθνους, φαίνεται ότι η σύμπτωση μιας και μόνης ομηρικής πολιτικής κοινωνίας με ένα μόνο ἔθνος είναι η κατάληξη μιας ευθείας εξέλιξης, ενώ οι δύο άλλοι τύποι συσχετισμού μεταξύ πολιτικής κοινωνίας και ἔθνους προϋποθέτουν εξελίξεις λίγο πολύ σύνθετες.

Δεν μπορούμε να παραβλέψουμε το γεγονός ότι τα ομηρικά ἔπη δεν αντανακλούν και πολύ τον τύπο του ανακτορικού κράτους που μας είναι γνωστός χάρη στις πινακίδες της γραμμικής Β, οι οποίες χρονολογούνται στη μυκηναϊκή εποχή, και άρα στον χρονικό ορίζοντα που σύμφωνα με τους επικούς ποιητές υποτίθεται ότι είναι αυτός των ηρώων που υμνούν και των καταστάσεων που περιγράφουν.

Αντίθετα, οι πινακίδες της Πύλου μάς αποκαλύπτουν θεσμούς τους οποίους ορίζουν ως *ra-si-re-u* (βασιλεύς), *ke-ro-si-ja* (γερουσία) και *da-mo* (δάμος). Φαίνεται ότι ο *da-mo* ήταν ένα είδος μονάδας εδάφους την οποία διοικούσαν ο *ra-si-re-u* και η *ke-ro-si-ja*. Όμως στα ομηρικά έπη δῆμος σημαίνει, μεταξύ άλλων, 'έδαφος που κατοικείται από έναν λαό'.⁷¹

Λαμβάνοντας υπόψη τις διαφορές μεταξύ του κράτους που αντανακλούν τα ομηρικά έπη και αυτού που αποκαλύπτουν οι πινακίδες σε γραμμική Β, είναι προφανές ότι οι παραδόσεις που χρησίμευσαν ως άμεσες πηγές της *Ιλιάδας* και της *Οδύσσειας* δεν διατηρούσαν πλέον αναμνήσεις από το ανακτορικό κράτος, αλλά αντανακλούσαν αυτές ενός τύπου κράτους που εξαπλώθηκε στον ελλαδικό κόσμο μετά το 1200 ή βαθμ. χρον. ¹⁴C 1185/1180 π.Χ. και μεταφυτεύτηκε στην Ιωνία και την Αιολίδα έπειτα από τις ελληνικές μεταναστεύσεις που συνέβησαν, και εκείνες, μετά τη χρονολογία αυτή. Είναι εύλογο να σκεφτούμε ότι αυτός ο τύπος κράτους, που μπορούμε να τον περιγράψουμε ως μια πολιτική κοινωνία ιδρυμένη από ένα έθνος ή ένα αυτόνομο τμήμα έθνους, βρισκόταν ήδη πριν από το 1200 ή βαθμ. χρον. ¹⁴C 1185/1180 π.Χ. στην Ελλάδα, έξω από τα εδάφη των *ανάκτων*, που είχαν ως έδρα τα ανάκτορα των Μυκηνών, της Πύλου, της Θήβας και άλλων ανάλογων κέντρων εξουσίας, και ότι η εξάπλωσή του μετά το 1200 ή βαθμ. χρον. ¹⁴C 1185/1180 π.Χ. ευνοήθηκε επειδή *έθνη* ή αυτόνομα τμήματα *έθνων*, που επιβίωναν στο εσωτερικό των ανακτορικών κρατών, διατηρούσαν τους θεσμούς του *έθνους* στο επίπεδο του *da-mo*.

Β) Τα στοιχεία πληροφόρησης σχετικά με το έθνος κατά τη 2η χιλιετία π.Χ. τα οποία μας παραδίδουν οι μεταομηρικές πηγές αφορούν αποκλειστικά τη μεταναστευτική ομάδα των Αινιάνων το 1250/1050 π.Χ. (σ. 121) και περιορίζονται στα ακόλουθα τρία σημεία: α) αρχηγός αυτής της μεταναστευτικής ομάδας ήταν ένας βασιλεύς· β) ο βασιλιάς Οίνοκλος λιθοβολήθηκε από τους Αινιάνες, που κατοικούσαν τότε στην πεδιάδα της Κίρρας, έπειτα από μια μεγάλη ξηρασία· γ) η ίδια παράδοση αναφέρει έναν ευγενή Αινιάνα.⁷² Το πρώτο σημείο είναι απολύτως σαφές. Το δεύτερο απαιτεί τα ακόλουθα σχόλια: α) οι πρωτόγονες κοινωνίες αποδίδουν στους βασιλείς τους μαγικές/αποτροπαϊκές ιδιότητες

ικανές, μεταξύ άλλων, να προκαλούν βροχή, να εξασφαλίζουν την ευφορία της γης και τη γονιμότητα των ζώων. Σύμφωνα με αυτό το σκεπτικό, αν η κοινωνία υποφέρει από κάποια μάστιγα, πιστεύεται ότι ο βασιλιάς έχει χάσει τη δύναμή του, είτε εξαιτίας της προχωρημένης ηλικίας του είτε επειδή παρέλειψε να προσφέρει κάποια θυσία ή να εκπληρώσει κάποιο άλλο θρησκευτικό καθήκον είτε επειδή διέπραξε κάποιο έγκλημα ή προσέβαλε κάποια θεότητα. Συνεπώς, ο βασιλιάς πρέπει να πεθάνει, τις περισσότερες φορές διά λιθοβολισμού. β) Μια τέτοια απόφαση θα είχε παρθεί από ένα συμβούλιο γερόντων, θα είχε εγκριθεί, όπως στις ομηρικές πολιτικές κοινωνίες, από μια λαϊκή συνέλευση συγκροτημένη από τους άνδρες της ενδιαφερόμενης κοινότητας, και θα είχε εκτελεστεί από τους ίδιους. Στην υπόθεση ότι οι Αιινάδες διέθεταν συμβούλιο γερόντων την εποχή των μεταναστευτικών τους κινήσεων οδηγεί επίσης το τρίτο σημείο της παράδοσης που σχολιάζουμε, σημείο το οποίο μιλάει ρητά για έναν «ευγενή», και αφήνει συνεπώς να εννοηθεί ότι το έθνος των Αιινάων ήταν την εποχή εκείνη μια κοινωνία που είχε να επιδείξει ευγενείς.

Γ) Οι ελληνικές πολιτικές κοινωνίες των ιστορικών χρόνων παίρνουν πολλές μορφές, από το κράτος-έθνος, που απορρέει κατευθείαν από το προπολιτικό έθνος, μέχρι το κράτος-πόλη, που είναι το πιο απομακρυσμένο από αυτό.⁷³ Δυστυχώς, η τεκμηρίωσή μας ενδιαφέρεται περισσότερο για κράτη της τελευταίας μορφής παρά γι' αυτά που σχετίζονται με τις άλλες. Πάντως, μας δίνει μερικά ενδιαφέροντα στοιχεία πληροφόρησης τα οποία συνοψίζονται ως εξής:

- 1) Όλες οι μορφές πολιτικών κοινωνιών, από το κράτος-έθνος έως το κράτος-πόλη, παρουσιάζονται να έχουν αρχικά έναν βασιλιά, ένα συμβούλιο γερόντων και μια συνέλευση στην οποία συμμετέχουν οι άνδρες της κοινότητας που βρίσκεται στη βάση κάθε πολιτικής κοινωνίας. Έχουμε λοιπόν να κάνουμε με μια κατάσταση που μαρτυρείται ήδη στις πολιτικές κοινωνίες οι οποίες διαγράφονται στα ομηρικά έπη και φαίνεται καθαρά ότι ανάγονται στην οργάνωση του έθνους.

- 2) Το σύνολο των μελών πολλών πολιτικών κοινωνιών, ακόμα και του τύπου κράτους-πόλεως, χωρίζεται σε φρατρίες, και η κάθε φρατρία αποτελείται με τη σειρά της από πιο περιορισμένες ομάδες, που ορίζονται με τους όρους *γένος* ή *πάτρα* ή *πατριά*. Οι ιωνικές και δωρικές πολιτικές κοινωνίες, από την πλευρά τους, παρουσιάζουν ένα κλιμάκιο διαίρεσης των μελών τους ανώτερο από τις φρατρίες, αυτό της *φυλής*. Πολλά στοιχεία συνδεδεμένα με τις φυλές και τις φρατρίες υποδεικνύουν ότι πρόκειται για θεσμούς που ολοφάνερα δεν είναι δυνατόν να δημιουργήθηκαν σε κοινωνίες με μόνιμη εγκατάσταση, όπως είναι οι πολιτικές κοινωνίες. Πράγματι, οι διοικητικές διαιρέσεις που δημιουργούνται από μια κοινωνία με μόνιμη εγκατάσταση θα έπρεπε να έχουν σχεδιαστεί με όρους που να δηλώνουν την αναφορά τους σε τμήματα του εδάφους που καταλαμβάνει η κοινωνία αυτή. Όμως, τι διαπιστώνουμε;
- α) Οι όροι *φυλή* και *φρατρία*, όχι μόνο δεν δείχνουν τοπικές σχέσεις, αλλά σημαίνουν ο πρώτος ‘γεννιέμαι, φύομαι’ και ο δεύτερος ‘αδελφός’.
- β) Οι φρατρίες έχουν ονόματα που παραπέμπουν όχι σε τόπο, αλλά σε κοινό πρόγονο.
- γ) Οι δωρικές όσο και οι ιωνικές φυλές δεν είναι τοπικές, αλλά αντίθετα διαπερνούν οριζόντια τις πολιτικές κοινωνίες, μέρος των οποίων αποτελούν.
- δ) Οι τρεις δωρικές φυλές, *Υλλείς*, *Δυμάνες* και *Πάμφυλοι*, εμφανίζονται σε πολλά δωρικά κράτη. Το γεγονός αυτό συνεπάγεται, για τα ονόματα φυλών όπως και για το σύστημα στο οποίο εντάσσονται, καταγωγή κοινή και προγενέστερη των μεταναστεύσεων των Δωριέων από την κεντρική Στερεά Ελλάδα προς την Πελοπόννησο (σ. 359–376). Όσο για τις τέσσερις ιωνικές φυλές, *Αιγικορείς*, *Αργαδαίς*, *Γελέοντες* και *Όπλητες*, ο Ηρόδοτος μας παραδίδει ότι ήταν κοινές σε όλους τους Ίωνες και πάντως μαρτυρούνται σε επιγραφικά κείμενα τόσο στην Αττική όσο και, σποραδικά, σε ορισμένες πόλεις της Ιωνίας ή των αποικιών τους. Πράγμα που συνεπάγεται, τόσο για τα ονόματα φυλών όσο και για το σύστημα στο οποίο

εντάσσονται, καταγωγή κοινή και προγενέστερη των ιωνικών μεταναστεύσεων από την ηπειρωτική Ελλάδα προς την Εύβοια, τις Κυκλάδες και το Αιγαίο. Ωστόσο, μας είναι αδύνατον να καταλήξουμε αν το εν λόγω σύστημα, οι φυλές που εντάσσονται σε αυτό και τα ονόματα των φυλών ανάγονται στην εποχή και τα εδάφη στα οποία διαμορφώθηκαν οι Ίωνες (σ. 497–507).

ε) Στα μέσα της ιστορικής εποχής, κάθε αθηναϊκή προκλεισθένεια φυλή είχε τον δικό της άρχοντα που ονομαζόταν φυλοβασιλεύς, και οι τέσσερις φυλοβασιλείς και ο βασιλεύς της πόλης συγκροτούσαν δικαστήριο με δικαιοδοσία να δικάζει ζώα και αντικείμενα που είχαν προκαλέσει τον θάνατο ανθρώπων. Δεδομένου ότι η αρμοδιότητα αυτή φανερώνει νοοτροπία πρωτόγονων κοινωνιών (σ. 507), έχουμε κάθε λόγο να υποθέσουμε ότι οι Αθηναίοι φυλοβασιλείς ήταν μακρινοί διάδοχοι των αρχηγών των αρχέγονων ιωνικών φυλών και επομένως ότι ο όρος που δήλωνε τους αρχηγούς των αρχέγονων φυλών χρησιμοποιούνταν για να δηλώσει τους αρχηγούς των ἔθνῶν, με άλλα λόγια ότι οι φυλές παρουσιάζονταν κατά περίπτωση ως προ-ἔθνη ή ως υπό-ἔθνη. Αυτά τα στοιχεία αποσιωπώνται από τους υποστηρικτές της θέσης σύμφωνα με την οποία οι φυλές και οι φρατρίες ήταν μεταγενέστερες από την εμφάνιση των πόλεων· από την άλλη, η στήριξη αυτής της θέσης στο γεγονός ότι οι αντανακλάσεις των πολιτικών κοινωνιών στα ομηρικά έπη δεν μαρτυρούν ίχνη φυλών ή φρατριών αποτελεί εμφανές *argumentum ex silentio*, δεδομένου ότι οι αντανακλάσεις αυτές παρουσιάζουν κενά λόγω του ποιητικού χαρακτήρα των συμπραζομένων.

- 3) Οι φυλές και οι φρατρίες στο εσωτερικό των ελληνικών πολιτικών κοινωνιών κατά τους ιστορικούς χρόνους εμφανίζονται να έχουν σαφώς προσδιορισμένα πεδία δράσης και να διευθύνονται από ειδικά όργανα.

Τα συμπεράσματα που μπορούν να συναχθούν (Α) από την εικόνα των ομηρικών κοινωνιών, (Β) από αυτήν της μεταναστευτικής ομάδας που κατάγεται από το ἔθνος των Αινιάνων, και (Γ) από αυτήν

των θεσμών στα πρώτα βήματα των ελληνικών πολιτικών κοινωνιών των ιστορικών χρόνων, και μάλιστα των φυλών και των φρατριών στο εσωτερικό αυτών των ίδιων κοινωνιών συνεπάγονται: α) ότι κάθε προϊστορικό ελληνικό έθνος είχε έναν βασιλιά, ένα συμβούλιο γερόντων και μια συνέλευση στην οποία λάμβαναν μέρος οι άνδρες του έθνους και β) ότι το σύνολο των μελών του χωριζόταν σε έναν ορισμένο αριθμό φρατριών ή ενδεχομένως φυλών, που οι ίδιες σχημάτιζαν ομοσπονδία ορισμένου αριθμού φρατριών. Ας προστεθεί ότι οι προϊστορικές φρατρίες, από την πλευρά τους, συνένωναν συγγενικά γένη και ότι τα προϊστορικά γένη αποτελούνταν πιθανώς από πολλές αιματοσυγγενικές οικογένειες.

Αυτός ο τύπος οργάνωσης των προϊστορικών ελληνικών κοινωνιών θα ανταποκρινόταν κατεξοχήν σε συνθήκες ποιμενικής κτηνοτροφίας. Θα ήταν λοιπόν προγενέστερος από τη μόνιμη εγκατάσταση των κοινωνιών που εμφανίζουν τον εν λόγω τύπο οργάνωσης. Όλα τα πρωτοελληνικά στοιχεία θα είχαν ασκήσει τη νομαδική ποιμενική κτηνοτροφία στις στέπες βορειοανατολικά του Εύξεινου Πόντου και κατά τη διάρκεια των μεταναστευτικών τους κινήσεων από τις στέπες αυτές προς τις χώρες όπου επέλεξαν να εγκατασταθούν οριστικά. Όμως, ακόμα και όταν έπαψαν να είναι νομάδες, τα στοιχεία που δεν εγκαταστάθηκαν σε πεδιάδες και εύφορες κοιλάδες συνέχισαν να εκτρέφουν αιγοπρόβατα, πράγμα που τους υποχρέωνε να σχηματίζουν ημινομαδικές ομάδες μικρού μεγέθους, αρκετά αυτόνομες.

Είναι λογικό να σκεφτούμε ότι οι δεσμοί ανάμεσα σε οικογένειες και τα γένη τους, ανάμεσα στα γένη και τις φατρίες, ανάμεσα στις φατρίες και τα έθνη τους θα συσφίγγονταν όταν επρόκειτο να αντιμετωπίσουν έναν κοινό κίνδυνο ή να πραγματοποιήσουν μια κοινή επίθεση, ή εξαιτίας άλλων σημαντικών υποθέσεων σε επίπεδο γένους, φατρίας ή έθνους αντίστοιχα. Ανάλογα με τις περιστάσεις, οι αποφάσεις θα παίρνονταν από τον αρχηγό του γένους ή από τους επικεφαλής της φατρίας ή από τον βασιλιά, το συμβούλιο των γερόντων και τη συνέλευση του έθνους. Κατά συνέπεια, η επιρροή του γένους στις οικογένειές του, ή της φατρίας στα γένη της, ή τους έθνους στις φατρίες του θα ενισχυόταν σε αυτές τις περιπτώσεις. Αντίθετα, σε συνθήκες λιγότερο κρίσιμες, οι δεσμοί θα χαλάρωναν

και τα περιθώρια αυτονομίας των κατώτερων ομάδων σε σχέση με τις αμέσως ανώτερες θα διευρύνονταν.

Διασταυρώνοντας όλα τα συμπεράσματα των μερών Α, Β και Γ, μπορούμε να θεωρήσουμε δεδομένο ότι κατά την Εποχή του Χαλκού, τα ελληνικά ἔθνη ήταν οντότητες με ορισμένα κοινά πολιτισμικά στοιχεία αλλά, μαζί, και πολιτικές κοινωνίες. Στο πέρασμα του χρόνου, ένα ἔθνος δημιουργούσε ιδιαίτερα πολιτισμικά στοιχεία και η κληρονομιά αυτή μοιραζόταν αποκλειστικά μεταξύ των μελών του· πράγμα που το διέκρινε από κάθε άλλο ἔθνος. Σε πολιτικό επίπεδο, ένα ἔθνος ήταν ανεξάρτητο ως προς το εξωτερικό, δομημένο και διαστρωματωμένο ως προς το εσωτερικό του. Δεν ήταν ομοιογενές, αλλά αντίθετα σχηματιζόταν από γένη που συνένωναν οικογένειες· αντίθετα, όμως, τα γένη πλησίαζαν μεταξύ τους χάρη σε δεσμούς συγγενείας, πραγματικούς ή φανταστικούς, και κοινά συμφέροντα.

Τα τμήματα ενός ἔθνους που είχε διασπαστεί διατηρούσαν τις λατρείες και τους θεσμούς και αναπαρήγαν τις σχετικές δομές.

Ο αριθμός των ελληνικών ἔθνων που ταυτίσαμε είναι μεγάλος σε σχέση με τον χώρο στον οποίο εντοπίζονται. Πράγμα που μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι το ανθρώπινο δυναμικό τους υπήρξε λίγο πολύ περιορισμένο, προπαντός για όσο διάστημα προσπορίζονταν τα μέσα συντήρησής τους κυρίως από την ποιμενική κτηνοτροφία, η οποία αντλεί πολύ λίγα από τους φυσικούς πόρους και απαιτεί αραιό πληθυσμό.

Από την άλλη μεριά, τα ελληνικά ἔθνη διασπόνταν λίγο λίγο για διάφορους λόγους, συνδεόμενους ως επί το πλείστον με τις μεταναστευτικές κινήσεις που επέφεραν μικρότερη ή μεγαλύτερη διασπορά ενός ἔθνους. Πράγματι, η διασπορά ἔθνους έπειτα από μεταναστευτικές κινήσεις προϋποθέτει τη συσσώρευση συμβάντων διαφόρων τάξεων: ένα τμήμα του ἔθνους ξεκινούσε, ένα άλλο παρέμενε στη θέση του· ένα τμήμα σταματούσε, ένα άλλο προχωρούσε· διάφορα τμήματα ακολουθούσαν διαφορετικές διαδρομές· τέλος, κάποια στοιχεία ενός τμήματος ἔθνους λίγο πολύ μόνιμα εγκατεστημένου διασκορπίζονταν αργότερα αλλού (σ. 724–735). Η τελευταία αιτία διάσπασης ἔθνους αναδεικνύεται από τις δευτερογενείς μεταναστεύσεις των Ιώνων (σ. 725–726). Οι διαδοχικές επεκτάσεις των

Αχαιών, από τη δική τους πλευρά, αποτελούν παραδείγματα διαίρεσης ἔθνους σε πολλά κράτη, μολονότι όλοι είναι Αχαιοί (σ. 728–731). Τέλος, όταν ένα ἔθνος ή ένα τμήμα ἔθνους καταλάμβανε μια χώρα, οι παλαιοί κάτοικοι –που μπορεί να ήταν είτε ένα ἔθνος είτε ένα μέρος ἔθνους είτε μέρη διαφόρων ἔθνῶν– αντιδρούσαν με διάφορους τρόπους: άλλοι υποτάσσονταν στους κατακτητές, άλλοι έφευγαν.

ΑΝΑΓΝΩΡΙΣΗ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ἘΘΝΟΥΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ

Δεδομένου ότι τα ελληνικά ἔθνη παρουσιάζονται ως δομημένες κοινωνίες, οι οποίες επιπλέον παρουσίαζαν μερικά κοινά πολιτισμικά γνωρίσματα (σ. 62 κ.ε.), είναι αυτονόητο ότι τα διακριτικά πολιτισμικά γνωρίσματα κάθε ἔθνους χρησιμεύουν, μετά το όνομά του, ως δεδομένα αναγνώρισης, διάκρισης και περιγραφής του. Η εμφάνιση διακριτικών πολιτισμικών γνωρισμάτων ενός ἔθνους προϋποθέτει ότι οι ομάδες που το συγκροτούσαν μπόρεσαν να διατηρήσουν αρκετά στενές και μακροχρόνιες αποκλειστικές αμοιβαίες σχέσεις, χάρη και στη μεταξύ τους γειτονία.

Μια τέτοια κατάσταση είναι δυνατόν να παρουσιάστηκε μέσα στα όρια της κοιτίδας του κάθε ἔθνους και κατά το διάστημα που αυτό παρέμεινε εκεί, ή ακόμα στο εσωτερικό μιας δευτερογενούς και επί μέρους εστίας και σε μεταγενέστερη εποχή. Συνεπώς, προκειμένου να αναγνωρίσουμε, να διακρίνουμε και να περιγράψουμε ένα ἔθνος, είναι απαραίτητο να μελετήσουμε κάθε γνώρισμα που θα μπορούσε να χρησιμεύσει για τον σκοπό αυτόν, εξετάζοντας τις πιθανότητες που έχει να ανάγεται στην ίδια την κοιτίδα του ἔθνους παρά σε μια δευτερογενή και επί μέρους εστία. Ο τύπος του προβλήματος αυτού αναδεικνύεται καλύτερα από τα ιωνικά γνωρίσματα, μερικά από τα οποία είναι πολύ πιθανό να ανάγονται στην Εστιαιώτιδα, κοιτίδα ενδεχομένως των Πρωτοϊώνων, και να είναι προγενέστερα του 1900 = βαθμ. χρον. ¹⁴C 2090/2050 π.Χ., οπότε αυτοί διασκορπίστηκαν (σ. 512–514, 517–520), ενώ για άλλα γνωρίσματα πρέπει να εξετάσουμε την πιθανότητα να υπήρχε μια δευτερογενής εστία στην Αττική και σε ένα τμήμα της Βοιωτίας (σ. 496–497, 504–505, 511–512).

Εξυπακούεται ότι, όταν πρόκειται για ἔθνος χωρισμένο σε τμήματα που έχουν διασκορπιστεί –φαινόμενο πολύ σύνηθες–, πρέπει

να λάβουμε υπόψη μόνο τα γνωρίσματα που συναντώνται στη μεγάλη πλειονότητα των μερών του, αν όχι σε όλα.

Εθνικό όνομα

Όλα τα ἔθνη που μπόρεσα να αναγνωρίσω δηλώνονται με ένα αποκλειστικά δικό τους εθνικό όνομα. Ορισμένα μπορούν να διακριθούν επιπλέον από ένα ή περισσότερα πολιτισμικά στοιχεία· αντίθετα, για δέκα ἔθνη δεν έχουμε παρά μόνο το εθνικό τους όνομα: Αιτωλοί, Γραικοί ή Γραίοι, Δόλοπες, Ἐλληνες, Θεσσαλοί, Κεφαλλήνες, Μάγνητες, Μυρμιδόνες, Περαιβοί και Φθίοι. Από αυτά προκύπτει ότι το εθνικό όνομα αρκεί από μόνο του για να γίνει γνωστή η ύπαρξη ενός ἔθνους και να διακριθεί αυτό από όλα τα άλλα. Αντίθετα, όταν απουσιάζει ένα εθνικό όνομα, δεν μπορούμε να αμφιβάλουμε για την ύπαρξη ενός ἔθνους που έχει πράγματι υπάρξει, παρά μόνο αν ένα τέτοιο συμπέρασμα επιβάλλεται από άλλους λόγους, όπως στην περίπτωση των εθνικών στοιχείων των οποίων η σύντηξη επέτρεψε τη διαμόρφωση του ἔθνους των Δωριέων (σ. 375–376, 402–404, 410–411).

Μυθικές μορφές

Εξέτασα τις μυθικές μορφές θέτοντας στον εαυτό μου δύο ερωτήματα: α) αν ήταν ή όχι αυθεντικές, και β) αν μπορούσαν ή όχι να συσχετιστούν με ένα συγκεκριμένο ἔθνος.

Το πρώτο ερώτημα επιβάλλεται για τις σκοτεινές μυθικές μορφές, ακόμα και για εκείνες που, για τον λόγο αυτόν, έχουν ήδη προκαλέσει υποψίες ως προς την αυθεντικότητά τους. Για να αποφασίσω, σε παρόμοιες περιπτώσεις, προσέφυγα στο μόνο κριτήριο που ευρέως και δικαιολογημένα θεωρείται αποδεικτικό. Ερεύνησα δηλαδή αν υπάρχουν ενδείξεις που να υποδεικνύουν ότι η μορφή αυτή διαθέτει ιδιότητες μη αναμενόμενες για μορφή κατασκευασμένη αργότερα στο πλαίσιο μιας αιτιολογικής ιστορίας ή για πολιτικούς σκοπούς, δεδομένου ότι τέτοιες περιπτώσεις ήταν πολύ συχνές κατά την 1η χιλιετία π.Χ.⁷⁴ Εφαρμόζοντας το κριτήριο αυτό, κατέληξα μερικές φορές σε θετικά συμπεράσματα, που διακρίνονταν ανάλογα με το αν έχω ενισχύσει ή επιβεβαιώσει προηγούμενες θετικές απαντήσεις (σ. 98 κ.ε. [Αθάμας], 111 [Αινέας], 149 κ.ε. [Αίολος],

212–213 [Αίπυτος], 238 κ.ε. [Αχιλλεύς], 241 κ.ε. [Ινώ], 242 κ.ε. [Πέλοψ], 243 κ.ε. [Νηλεύς], 246 κ.ε. [Μελάμπους], 247 κ.ε. [Βίας], 248 [Αγαμέμνων], 477 κ.ε. [Ιων], 567 κ.ε. [Λαπίθες ήρωες], 630 κ.ε. [Μινύας], 676 κ.ε. [Φλεγύας, Κορωνίς], 686 κ.ε. [Φώκος] ή αν έχω προσκομίσει νέες (σ. 87–88 [Αβας], 206 κ.ε. [Αρκάς], 208 κ.ε. [Λυκάων–Νύκτιμος], 237 [Αχαιός])

Όσον αφορά το δεύτερο ερώτημα, μια αυθεντική μυθική μορφή μπορεί να αποδοθεί σε ένα έθνος με βάση διάφορα κριτήρια.

- Για ένα μικρό μέρος των μυθικών μορφών που η αυθεντικότητά τους είναι αποδεδειγμένη, το όνομα είναι ίδιο με ένα εθνικό όνομα στον ενικό: Άβας, Αΐολος, Άχαιός, Ίων, Μινύας, Φλεγύας, ή ακόμα το όνομα της μυθικής μορφής και το εθνικό δεν διαφέρουν παρά μόνο ως προς το επίθημα: Άθάμας–Άθαμάν. Στις περιπτώσεις αυτές είναι φανερό α) ότι το εθνικό προέρχεται από το θεωνύμιο, και β) ότι το έθνος που έφερε το αντίστοιχο όνομα –Άβαντες, Άθαμᾶνες, Αιολεῖς, Αρκάδες, Άχαιοί, Ίωνες, Μινύαι, Φλεγύαι– ήταν συνδεδεμένο με την ομώνυμη θεότητα με τον έναν ή με τον άλλο τρόπο (σ. 87 κ.ε., 96 κ.ε., 158 κ.ε., 206 κ.ε., 237 κ.ε., 522 κ.ε., 628 κ.ε., 674 κ.ε.).
- Το όνομα Άχιλλεύς μπορεί να μην υπάγεται στην προηγούμενη κατηγορία, αλλά έχει κοινή ρίζα με το θεωνύμιο Άχαιός και το εθνικό Άχαιοί (σ. 238–241). Έτσι δικαιούμαστε να θεωρήσουμε τον Αχιλλέα αχαιϊκή μυθική μορφή.
- Άλλες μυθικές μορφές τυχαίνει να τις συνδέουν με ένα έθνος οι ίδιες οι πηγές μας. Αυτό συμβαίνει με τους Αρκάδες ήρωες Λυκάονα και Νύκτιμο (σ. 208–213), τους Βοιωτούς ήρωες Λύκο και Νυκτέα (σ. 208–213), με τους Λοκρούς ήρωες Αίαντα, Οϊλέα και Άσπετο (σ. 610–612), ή ακόμα με τον Μινύα ήρωα Εύφημο (σ. 632, 644 κ.ε.).
- Παρ' ότι οι πηγές μας συνδέουν επίσης τους Αιολίδες και τους Λαπίθες ήρωες, αντίστοιχα, με τους Αιολείς και τους Λαπίθες, είναι εύλογο να εξετάσουμε αν ανάμεσα στις δεκάδες από αυτούς μπορούμε να εντοπίσουμε μερικούς που να ανάγονται στη μυθολογία των σχετικών εθνών. Ως προς αυτό, βασίστηκα στην αρχαιότητα των μαρτυριών για κάθε μορφή και, κατά

περίπτωση, στη σύμπτωση του εντοπισμού του με αυτόν του αντίστοιχου ἔθνους (πρβ. αμέσως παρακάτω). Ἐτσι κράτησα μόνο τον Κρηθέα, τον Σίσυφο και με επιφύλαξη τον Σαλμωνέα για τους Πρωτοαιολείς (σ. 166) και τον Αιγέα, τον Κόρωνο, τον Δρύαντα, τον Ἐλατο, τον Εξάδιο, τον Οπλέα, τον Ὑψέα, τον Ἴσχυ, τον Καινέα, τον Λεοντέα, τον Πειρίθου, τον Φάληρο, τον Πολύφημο, τον Πολυποίτη και τον Θησέα για τους Λαπίθες (σ. 567–582).

- Το κριτήριο της σύμπτωσης του εντοπισμού μιας μυθικής μορφής και τμημάτων ενός ἔθνους διασκορπισμένου σε πολλές χώρες, εκτός του ότι χρησιμοποιείται πολύ συχνά από τους ερευνητές, μου φαίνεται λογικά αποδεκτό. Χάρη σε αυτό, απέδωσα τις μυθικές μορφές του Πέλοπα, του Αγαμέμνονα, του Νηλέα, του Μελάμποδα και του Βίαντα στους Αχαιούς (σ. 242–248), και αυτές του Κλύμενου/Ετεοκλύμενου/Περικλύμενου, της Κλυμένης/Ετεοκλυμένης/Περικλυμένης και του Εύφημου στους Μινύες (σ. 631–632).

Συστήματα φυλετικής διαίρεσης και ονόματα φυλών

Τα δεδομένα που σχετίζονται με συστήματα φυλετικής διαίρεσης και τα ονόματα φυλών, στους Ἴωνες ή τους Δωριείς, έχουν τροφοδοτήσει συζητήσεις σχετικά με το κατά πόσο τα δεδομένα αυτά ενδιαφέρουν ή όχι την ταυτότητα των εν λόγω ἔθνων, ερώτημα συνδεδεμένο στενά, ακόμα και εξαρτώμενο από τα ερωτήματα που αφορούν την αρχαιότητα και τον χαρακτήρα των συστημάτων και των ονομάτων των μεν και των δε. Οι θέσεις που έχουν διατυπωθεί σχετικά με αυτά τα δύο ερωτήματα είναι άφθονες· αυτές που αφορούν ευθέως την ταυτότητα των Ιώνων και των Δωριέων περιορίζονται σε δύο, μια θετική και μια άλλη αρνητική, ανάλογα με το αν συμπεραίνεται ότι τα συστήματα και τα ονόματα φυλών είναι προγενέστερα ή μεταγενέστερα των μεταναστευτικών κινήσεων πέραν της ηπειρωτικής Ελλάδας προς το τέλος της Εποχής του Χαλκού. Ελέγχοντας εκ νέου τους δωρικούς και τους ιωνικούς φακέλους μου, εκτός από τα ζητήματα που συζητιούνται στην παρούσα έρευνα, ασχολήθηκα και με το κατά πόσο τα συστήματα φυλετικής διαίρεσης και τα ονό-

ματα φυλών ανάγονται στη χώρα και την εποχή της διαμόρφωσης αντίστοιχα των Δωριέων (σ. 359 κ.ε.) και των Ιώνων (σ. 497 κ.ε.).

Μηνολόγια και ονόματα μηνών

Υπάρχουν δύο αντιτιθέμενες θέσεις, μια θετική και μια άλλη αρνητική, σχετικά με το ερώτημα αν γενικά τα ελληνικά μηνολόγια και τα ονόματα μηνών, ιδιαίτερα αυτά που μοιράζονται οι Αθηναίοι και οι Ίωνες ή οι Δωριείς της Πελοποννήσου και οι Δωριείς υπερπόντιων χωρών, ανάγονται στην Εποχή του Χαλκού και επομένως αποτελούν γνωρίσματα ταυτότητας, τα μεν των Ιώνων, τα δε των Δωριέων. Από πλευράς μου, έκλινα υπέρ της θέσης ότι τα ονόματα των μηνών που είναι κοινά στους Αθηναίους και τους Ίωνες ή στους Δωριείς της Πελοποννήσου και αυτούς των υπερπόντιων χωρών ανάγονται στην Εποχή του Χαλκού. Κατέληξα όμως επίσης στο συμπέρασμα ότι πρέπει επιπλέον να εξεταστεί αν μερικά τουλάχιστον ονόματα μηνών ανάγονται ή όχι στην κοιτίδα των Ιώνων (σ. 508 κ.ε.) ή των Δωριέων (σ. 384 κ.ε.).

Γιορτές

Στο κεφάλαιο για τις γιορτές, μόνο τα δεδομένα που σχετίζονται με τα Απατούρια μπορούν εξ αρχής να ενδιαφέρουν τον ορισμό ενός και μόνο έθνους, του ιωνικού. Όπως έκανα και για τα φυλετικά συστήματα και τα ονόματα των φυλών ή τα μηνολόγια και τα ονόματα μηνών, έτσι και για τη γιορτή των Απατουρίων διερεύνησα το ζήτημα αν αυτή ανάγεται στην κοιτίδα των Ιώνων (σ. 491 κ.ε.).

Διαλεκτικά γνωρίσματα

Από τις έρευνες σχετικά με τις ελληνικές διαλέκτους που έγιναν τον 19ο και τον 20ό αιώνα προέκυψαν αντιστοιχίες μεταξύ διαλέκτων και έθνων κατά την ιστορική εποχή, καθώς και ομάδες διαλέκτων, που η πλειονότητα των ειδικών θεωρεί ότι ήταν τέσσερις και τις ορίζει ως «ιωνική», «αχαϊκή» που ταυτίζεται με την αρκαδοκυπριακή, «αιολική» και «δωρική» ή «δυτική ελληνική». Οι ίδιες έρευνες είχαν επιπλέον ως αντικείμενο την ανασύσταση της προϊστορίας των ελληνικών διαλέκτων και –έμμεσα– των αντίστοιχων έθνων. Έτσι, τα

δεδομένα και οι υποθέσεις που προσκόμισαν και θα προσκομίσουν οι έρευνες όσον αφορά την κατάσταση των ελληνικών διαλέκτων κατά την Εποχή του Χαλκού μπορούν να συγκροτήσουν μια ξεχωριστή κατηγορία στοιχείων που συνεισφέρουν στην περιγραφή και τον ορισμό των ελληνικών ἔθνων κατά την ίδια εποχή.

Ωστόσο, όσο προχωρούσαν οι έρευνές μου, αντιλαμβανόμουν ότι δεν έπρεπε απλώς και μόνο να μεταφέρω τα κεκτημένα της ελληνικής διαλεκτολογίας στον ορισμό των διαφόρων ἔθνων, αλλά ότι ήταν απαραίτητο να τα ελέγξω ανάλογα με τα προβλήματα του αντικειμένου της έρευνάς μου και υπό το φως των διαπιστώσεων που είχα κάνει από αλλού.

- Στο πλαίσιο μιας έρευνας αφιερωμένης σε ἔθνη που διασπάρστηκαν σε διάφορες χρονολογίες προγενέστερες του τέλους της Εποχής του Χαλκού, εκείνο που οφείλει κανείς να εξακριβώσει είναι η κατάσταση της διαλέκτου τους πριν από την πρώτη διάσπαση. Το ζήτημα αυτό προσεγγίζεται στην παρούσα πραγματεία για τα μόνα ἔθνη για τα οποία κάτι τέτοιο αποδείχτηκε δυνατό: τους Αχαιούς (σ. 249–257), τους Αρκάδες (σ. 213–214) και τους Ίωνες (σ. 512–520).
- Οι διαλεκτολόγοι δέχονται μια παλαιά αντίληψη, σύμφωνα με την οποία οι χρήστες της ιστορικής αιολικής συγκροτούσαν πραγματικό ἔθνος, καθώς και μια σύγχρονη άποψη που εξομοιώνει τους Αχαιούς των πηγών μας με τους Αρκάδες. Όμως, προκειμένου να οριστούν οι Αιολείς ή οι Αχαιοί, διαπίστωσα ότι ούτε η παλαιά αντίληψη για τους πρώτους ούτε η σύγχρονη άποψη για τους δεύτερους δεν είναι βάσιμες· από την άλλη μεριά, επέκτεινα τις έρευνές μου σε όλα τα άλλα δεδομένα που θα μπορούσαν να συνεισφέρουν στον ορισμό των Αιολέων και των Αχαιών. Έτσι, κατέληξα στο συμπέρασμα, βασιζόμενος σε επιχειρήματα που αναπτύσσονται στα αντίστοιχα κεφάλαια, ότι οι Αχαιοί και οι Αρκάδες ήταν δύο διαφορετικά ἔθνη (σ. 227 κ.ε., 201 κ.ε.) και ότι το όνομα των Αιολέων κατέληξε να αποκτήσει στη Λέσβο και τα απέναντι παράλια, μετά τον ελληνικό αποικισμό, ένα πολύ ευρύτερο νόημα από αυτό που κάλυπτε το ίδιο όνομα πριν από το τέλος της Εποχής του Χαλ-

κού στην κεντρική Θεσσαλία (σ. 146–149, 178 κ.ε.). Συνεπώς τίθεται το ερώτημα, σχετικά με τη διάλεκτο καθενός από τα ἔθνη αυτά, αν είναι δυνατόν να συλλάβουμε μερικά από τα χαρακτηριστικά τους υπό το φως του εκ νέου ορισμού του αντίστοιχου ἔθνους (σ. 249–255, 265–266, 512–520).

Ανθρωπωνύμια, τοπωνύμια

Μερικοί ερευνητές αποδίδουν ανθρωπωνύμια και τοπωνύμια σε διάφορα ἔθνη βασιζόμενοι σε κριτήρια που ποικίλλουν τόσο από τον έναν ερευνητή στον άλλο όσο και από περίπτωση σε περίπτωση. Έτσι, πολλά ανθρωπωνύμια και τοπωνύμια αποδίδονται όχι στο ίδιο αλλά σε διάφορα ἔθνη. Τα κριτήρια που δικαιολογούνται λογικά και μπορούν συνεπώς να είναι αξιόπιστα είναι, κατά τη γνώμη μου, τα ακόλουθα: 1) η ετυμολογική συγγένεια ενός ανθρωπωνυμίου ή τοπωνυμίου με ένα εθνωνύμιο· 2) η ετυμολογική συγγένεια ενός ανθρωπωνυμίου ή τοπωνυμίου με το όνομα ενός μυθικού προσώπου συνδεδεμένου με ασφάλεια ή με μεγάλη πιθανότητα με ένα ἔθνος· 3) η σύμπτωση ενός ανθρωπωνυμίου ή τοπωνυμίου με τμήματα ενός ἔθνους σε ορισμένο αριθμό χωρών. Τα κριτήρια αυτά, ωστόσο, δεν είναι ισοδύναμα. Το πρώτο έρχεται να συνδέσει ένα γνωστό στοιχείο (ανθρωπωνύμιο ή τοπωνύμιο) με ένα άλλο γνωστό στοιχείο (εθνωνύμιο)· είναι λοιπόν αδιάσειστο. Το δεύτερο κριτήριο έρχεται να συνδέσει, εκτός από ένα γνωστό στοιχείο (ανθρωπωνύμιο ή τοπωνύμιο) με ένα άλλο γνωστό στοιχείο (μυθική μορφή), αυτό το τελευταίο με ένα υποθετικό στοιχείο (συσχετισμός του μυθικού προσώπου με ένα ἔθνος). Τέλος για το τρίτο κριτήριο πρέπει να ληφθούν υπόψη πολλά δεδομένα συγχρόνως: α) ο αριθμός των χωρών (δύο ή τρεις κ.ο.κ.) όπου το επίμαχο στοιχείο συμπίπτει με τουλάχιστον ένα ήδη γνωστό στοιχείο· β) ο αριθμός των δεδομένων που αποδεικνύουν τον εντοπισμό τμημάτων του ἔθνους που μας ενδιαφέρει, τα οποία συμπίπτουν σε καθεμιά από τις εν λόγω χώρες· και γ) η αποδεικτική αξία των προαναφερόμενων δεδομένων.

Σημείωση σχετικά με την ετυμολογία των κύριων ονομάτων

Όταν πρόκειται για ονόματα *ἔθνῶν* ή μυθικών προσώπων ή γιορτών ή φυλών ή τόπων, οδηγούμαστε στην εξέταση του ζητήματος της ετυμολογίας τους.

Οι σύγχρονοι ειδικοί προχωρούν σε ετυμολογήσεις πιο σπάνια απ' ό,τι οι ομόλογοί τους του 19ου ή του πρώτου μισού του 20ού αιώνα και απορρίπτουν εκείνες των προγενεστέρων τους, με ελάχιστες εξαιρέσεις. Ακόμα και μερικές ετυμολογήσεις του παρελθόντος που δεν φαίνονται να δημιουργούν προβλήματα σε επίπεδο τύπου έχουν παραμεριστεί, και δικαίως άλλωστε, επειδή δεν συνοδεύονται από αποδείξεις ικανές να καταδείξουν ότι το όνομα στο οποίο αναφέρονται είχε σημασία αντίστοιχη με την προτεινόμενη ετυμολογία.

Για τον λόγο αυτόν, από πλευράς μου, ακολούθησα τους εξής κανόνες: α) να μην προτείνω καμία ετυμολογία· β) να προσπαθώ να συγκεντρώσω όλες τις ετυμολογίες που αφορούν καθένα όνομα από αυτά που εμπλέκονται στην παρούσα πραγματεία, καθώς και όλες τις αντιρρήσεις που έχουν διατυπωθεί για τις ετυμολογίες αυτές· γ) για κάθε προτεινόμενη ετυμολογία, να εξετάζω αν υπάρχουν δεδομένα που μπορούν να επιβεβαιώσουν ή να αναιρέσουν τη σημασία που αυτή συνεπάγεται· δ) για κάθε όνομα, να υιοθετώ, μεταξύ των προτεινόμενων ετυμολογιών, μόνο εκείνη που, εκτός του ότι δεν έχει αμφισβητηθεί με επιχειρήματα καθαρά γλωσσολογικά, ενέχει σημασία που επιβεβαιώνεται από μη γλωσσολογικά στοιχεία.

ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΣ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ἔΘΝΟΥΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ

Για τον εντοπισμό ενός ελληνικού ἔθνους σε γεωγραφικό πλαίσιο, χρησιμοποίησα δεδομένα της ίδιας τάξης και εφάρμοσα απέναντί τους τις ίδιες μεθόδους κριτικής όπως και στα έργα μου *La migration grecque en Ionie* (1958), *Peuples préhelléniques d'origine indo-européenne* (1977) και *Les Proto-Grecs* (1980)· επιπλέον έλαβα υπόψη μου τα συμπεράσματα του έργου μου *Between Memory and Oblivion. The Transmission of Early Greek Historical Traditions* (1990), που είναι μια συστηματική μελέτη των δυνατοτήτων και των αποτελεσμάτων μετάδοσης μέσω προφορικής οδού των ελληνικών ιστορικών

αναμνήσεων οι οποίες σχετίζονται με γεγονότα που συνέβησαν σε εποχές προγενέστερες από τη χρήση του αλφαβήτου (σ. 79–81 και σημ. 75 σ. 748–749). Πρόκειται για δεδομένα δύο τάξεων. Αποτελούν, από τη μια, κάποιες αντανακλάσεις αυθεντικών παραδόσεων, σύμφωνα με τις οποίες το τάδε ή το δείνα έθνος θα κατοικούσε άλλοτε στην τάδε ή τη δείνα περιοχή και, από την άλλη, διάφορα ίχνη έθνων, ίχνη που μπορούν να εντοπιστούν και τα οποία επισημαίνουμε στη γραμματειακή μας τεκμηρίωση ή, ενδεχομένως, σε γλωσσολογικούς ή αρχαιολογικούς φακέλους. Τα ίχνη αυτά ανταποκρίνονται κατ' ανάγκη στα διακριτικά γνωρίσματα του σχετικού έθνους (σ. 71 κ.ε.).

Αντανακλάσεις αυθεντικών παραδόσεων

Τα προβλήματα κριτικής που εγείρουν οι γραμματειακές μαρτυρίες, σύμφωνα με τις οποίες ένα ελληνικό έθνος κατοίκησε άλλοτε σε κάποια χώρα, είναι αυτά που αντιμετωπίζουν ως επί το πλείστον οι ερευνητές θεμάτων της ελληνικής ιστορίας προγενέστερων της χρήσης του αλφαβήτου. Όπως είναι γνωστό, αυτοί χωρίζονται σε τρεις σχολές: τη σχολή που μέχρι και λίγο πριν από το τέλος του 19ου αιώνα εμπιστευόταν κάθε πληροφορία που προσκόμιζε μια αρχαία πηγή σε σχέση με γεγονότα προγενέστερα της χρήσης του αλφαβήτου· αυτήν που έκτοτε απορρίπτει το σύνολο των ίδιων πληροφοριών· και αυτήν που αποφεύγει τις υπερβολές των δύο προηγούμενων.

Από την πλευρά μου, βρίσκω την πρώτη υπερβολικά αφελή. Όσον αφορά τη δεύτερη, διαπιστώνω ότι αποδεικνύεται τόσο χρήσιμη όσο και αντιπαραγωγική: χρήσιμη, γιατί φανέρωσε την ευπιστία της πρώτης σχολής· αντιπαραγωγική, επειδή αντιμετωπίζει τις αρχαίες πληροφορίες με πνεύμα που δεν είναι κατά κυριολεξία κριτικό, αλλά υπερκριτικό, πράγμα που την οδηγεί στο να απορρίπτει αμέσως και με τρόπο δογματικό το σύνολο των πληροφοριών, χωρίς να μπει στον κόπο να εξετάσει την κάθε περίπτωση ξεχωριστά. Συνεπώς, τάσσομαι υπέρ της τρίτης σχολής, την οποία εξάλλου υποστήριξα σε μια μονογραφία ειδικά αφιερωμένη στο ζήτημα αυτό.⁷⁵

Οι συνάδελφοι οι οποίοι στα τέλη του 20ού αιώνα αναβίωσαν την υπερκριτική προσέγγιση των ελληνικών παραδόσεων που

σχετίζονται με γεγονότα προγενέστερα της χρήσης του αλφαβήτου, αποφαινόμενοι, όπως και οι προγενέστεροί τους, ότι οι ελληνικές προεγγράμματες κοινωνίες δεν μπόρεσαν να διατηρήσουν ιστορικές αναμνήσεις, αγνοούσαν ότι η απόφαση αυτή είχε στο μεταξύ χάσει την επιχειρηματολογική της βάση. Πράγματι, μελέτες που διεξήχθησαν την ίδια περίοδο σχετικά με τις προφορικός μεταδιδόμενες παραδόσεις στις προεγγράμματες κοινωνίες της Αφρικής έδειχναν ότι: α) οι προεγγράμματες κοινωνίες έχουν ισχυρά κίνητρα για να επιδιώξουν τη διατήρηση των ιστορικών αναμνήσεων για όσο το δυνατόν μεγαλύτερο διάστημα· β) για τον σκοπό αυτόν διατηρούν ειδικευμένα μέλη της κοινωνίας τους που είναι σε θέση να απαγγέλλουν τις παραδόσεις χωρίς να κάνουν λάθη· γ) εξάλλου, τα ακροατήρια παρεμβαίνουν και τους διορθώνουν· δ) επιπλέον, σε περίπτωση που δύο κοινωνίες διεκδικούν μεταξύ τους ένα δικαίωμα, ο ειδικός που υποπίπτει σε σοβαρό λάθος θανατώνεται· ε) ορισμένες από αυτές τις παραδόσεις διατηρούσαν μετά τα μέσα του 20ού αιώνα αναμνήσεις ιστορικών γεγονότων στα οποία περιλαμβάνονται ιδρύσεις κρατών και μεταναστεύσεις που είχαν λάβει χώρα τον 13ο, ακόμα και τον 12ο αιώνα μ.Χ.⁷⁶

Όλες αυτές οι διαπιστώσεις υπήρξαν πολύ χρήσιμες για τη διεξαγωγή των ερευνών μου σχετικά με τις ελληνικές παραδόσεις που αφορούν ιστορικά γεγονότα της Εποχής του Χαλκού, τις οποίες δημοσίευσα στη μονογραφία *Between Memory and Oblivion*.⁷⁷

Στην πράξη, εφαρμόζω εδώ, όπως και στις προηγούμενες εργασίες μου σχετικά με την κατοίκηση της Ελλάδας κατά τις πρώιμες εποχές, τους ακόλουθους κανόνες: 1) εξετάζω ξεχωριστά κάθε θέμα που προσκομίζουν οι πηγές· 2) υποβάλλω τις πηγές που αναφέρονται στο θέμα αυτό σε κριτικό έλεγχο εσωτερικό και εξωτερικό· 3) αν υπάρχουν πολλές παραλλαγές για το ίδιο θέμα, συγκρίνω τις διαφορές ή τις αντιστοιχίες τους και απαντώ στο ερώτημα αν και σε ποιο βαθμό οι διαφορές μεταξύ παραλλαγών οφείλονται στην παράλειψη αυθεντικών ή στην προσθήκη επινοημένων στοιχείων ή σε άλλους παράγοντες· 4) ακόμα και αν το αποτέλεσμα αυτών των ελέγχων είναι θετικό, συνεχίζω την έρευνα για στοιχεία που θα μπορούσαν να το επιβεβαιώσουν ή να το αμφισβητήσουν.

Τχη διακριτικῶν γνωρισμάτων ἔθνῶν

Εφόσον ἓνα πολιτισμικὸ στοιχεῖο που αναγνωρίζεται ως διακριτικὸ γνώρισμα ἐνός ἔθνους (σ. 71 κ.ε.) εἶναι ἐπιπλέον ἐντοπισμένο ἀποτελεῖ προφανῶς ἓνα ἶχνος του ἔθνους αὐτοῦ στον ἐκάστοτε τόπο. Συνεπῶς, τὸ ἐρώτημα που τίθεται τότε σχετικὰ με ἓνα δεδομένο αὐτῆς τῆς τάξης δὲν εἶναι ἀν τὸ μήνυμα που στέλνει εἶναι ὑποκειμενικὸ ἢ, ἀντίθετα, ἀντικειμενικὸ, ἀλλὰ ἀν τὸ ἴδιο τὸ δεδομένο καταγράφεται ἀπὸ τον ἐρευνητῆ κατὰ τρόπο ὑποκειμενικὸ ἢ ἀντικειμενικὸ.

Ὅταν ἡ σύνδεση ἐνός πολιτισμικοῦ στοιχείου με κάποιον ἔθνος εἶναι προφανῆς ἢ ἀρκετὰ ἀποδεδειγμένη, ἡ ἀξία τῆς μαρτυρίας του εἶναι σημαντικῆ: ἡ ὑπάρξη μιᾶς τέτοιας ἐνδείξης σε μιᾶ χώρα μπορεῖ νὰ ἀντισταθμίσει τὴν ἀπουσία ἀξιόπιστης γραμματειακῆς πληροφορίας· καὶ μιᾶ ἀξιόπιστη γραμματειακῆ πληροφορία ἐνισχύεται ἀκόμα περισσότερο ἀν μιᾶ τέτοια ἐνδειξη συμφωνεῖ μαζί τῆς.

Η ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΤΩΝ ΕΝΤΟΠΙΣΜΩΝ ΕΝΟΣ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΘΝΟΥΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ

Ορισμένοι ἐντοπισμοὶ ἔθνῶν ἢ τμημάτων ἔθνῶν κατὰ τὴν Εποχὴ του Χαλκοῦ μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν χάρη στις ἀκόλουθες συνθήκες.

- 1) Πολλές ἀναφορές των γραμματειακῶν μας πηγῶν, συνδέοντας ἓνα ἔθνος με κάποιον τόπο, συνοδεύουν συγχρόνως τὴν πληροφορία αὐτὴ με κάποια χρονολογικὴ ἐνδειξη. Κατὰ συνέπεια, κάθε φορά που καταλήγουμε στο συμπέρασμα ὅτι κάποια ἀπὸ αὐτές τις ἀναφορές ἀπηχεῖ μιᾶ αυθεντικὴ ἱστορικὴ παράδοση, αὐτὸ ἀφορὰ τόσο τον ἐντοπισμὸ του ἔθνους ὅσο καὶ τὴ χρονολογία του ἐντοπισμοῦ. Ὡστόσο, ἐνῶ οἱ γεωγραφικὲς πληροφορίες που μας παραδίδονται εἶναι ονόματα τῶπων οἱ οποῖοι, ἐκτός ἀπὸ ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις, εἶναι ἐντοπισμένοι ἢ μποροῦν νὰ ἐντοπιστοῦν, οἱ χρονολογικὲς πληροφορίες ἐκφράζονται με ἀρχαίους ὀρους που ἀπαιτοῦν ἐρμηνεῖα. Οἱ χρονολογικὲς ἐνδείξεις του «Καταλόγου των πλοίων» θέτουν ἐρωτήματα σχετιζόμενα με τὰ προβλήματα τὰ οποῖα ἀναφέρονται στὴν ἐποχὴ των καταστάσεων που περιγράφονται στο τμήμα αὐτὸ τῆς *Ιλιάδας*. Ἀπὸ πλευρὰς μου, δὲν βρήκα λόγους νὰ μὴ συνταχθῶ με τὴν, ἄλλωστε κυρίαρχη,

γνώμη ότι ο «Κατάλογος» απηχεί, με ελάχιστες εξαιρέσεις, καταστάσεις λίγο προγενέστερες από το τέλος του μυκηναϊκού κόσμου· αντίθετα, κατέληξα να αντιταχθώ στη θέση που θέλει όλες τις πληροφορίες του «Καταλόγου» σχετικά με τα περιγράμματα των βασιλείων να ανταποκρίνονται σε ταυτόχρονες καταστάσεις (σ. 132–133, 311 κ.ε.).

- 2) Ενδείξεις ικανές να χρονολογήσουν τον εντοπισμό ενός *ἔθνους* ή ενός τμήματος *ἔθνους* σε μια περίοδο της Εποχής του Χαλκού μπορούν να συναχθούν από παραδείγματα διαλεκτικών γνωρισμάτων, εφόσον συντρέχουν τρεις όροι: α) ο εντοπισμός του παραδείγματος να είναι βέβαιος· β) το αντίστοιχο γνώρισμα να είναι χαρακτηριστικό μιας διαλέκτου που αντιστοιχεί σε ένα μόνο *ἔθνος*· και γ) το γνώρισμα αυτό να μπορεί να χρονολογηθεί σε σχέση με ένα χρονολογήσιμο ιστορικό γεγονός. Τα παραδείγματα διαλεκτικών γνωρισμάτων που μου φαίνεται ότι πληρούν όλους αυτούς τους όρους είναι πολύ λίγα και είναι απαραίτητο να γίνουν δεκτά από ειδικούς (σ. 213–214, 221–222, 512–520, 521–522, 546–549).
- 3) Τα δεδομένα που μας παρέχουν οι αρχαιολογικές έρευνες θέσεων χρονολογούμενων στην Εποχή του Χαλκού διαφέρουν από εκείνα των προηγούμενων κατηγοριών σε δύο σημεία. Από τη μια, εμπεριέχουν τη χρονολόγησή τους, που εκφράζεται με όρους αρχαιολογικών περιόδων, οι οποίες, με τη σειρά τους, εύκολα μεταφράζονται στο συνηθισμένο χρονολογικό σύστημα. Από την άλλη, δεν περιλαμβάνουν κανένα ίχνος που να τα συνδέει με ένα *ἔθνος*, και άρα τίθεται το πρόβλημα αν μπορούν να συνδεθούν με κάποιο ιδιαίτερο *ἔθνος*. Στο παρόν έργο, συνδέω την εξάπλωση των Πρωτοϊώνων μέχρι την Αττική και των Πρωτοαρχαίων μέχρι την Πελοπόννησο με τις αλλαγές που μαρτυρούνται προς τα τέλη της ΠΕΧ και τις αρχές της ΜΕΧ (σ. 220, 529–530), και την πρόσκαιρη παρουσία των Αινιάνων στην περιοχή της Κίρρας με την ΥΕ ΙΙΓ φάση της περιοχής αυτής (σ. 117–118).
- 4) Τα συμπεράσματα κατά *ἔθνη*, στα αντίστοιχα κεφάλαια, αναδιατάσσονται σε ένα μέρος των *Γενικών Συμπερασμάτων κατά γεωγραφικές ενότητες*. Εκεί, το ζητούμενο, μεταξύ άλλων, είναι να

καταταγεί η άφιξη του κάθε έθνους κατά χρονολογική σειρά. Μολονότι τυχαίνει η παρουσία ενός ή περισσότερων έθνών σε μια γεωγραφική ενότητα να χρονολογηθεί με τουλάχιστον μία από τις προαναφερόμενες προσεγγίσεις, ορισμένες άλλες παρουσίες μπορούν να χρονολογηθούν με παραπομπή στις χρονολογίες στις οποίες έχουμε καταλήξει προηγουμένως. Έτσι αυτές μπορούν, με τη βοήθεια και άλλων παραγόντων, να μας χρησιμεύσουν ως σημεία αναφοράς για να φτάσουμε σε κάποια συμπληρωματικά χρονολογικά συμπεράσματα (σ. 698 κ.ε.).

Α Β Α Ν Τ Ε Σ

Α. Η ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΑΒΑΝΤΩΝ

ΚΡΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ ΤΩΝ ΣΥΓΧΡΟΝΩΝ ΥΠΟΘΕΣΕΩΝ

Πολλές υποθέσεις έχουν διατυπωθεί σχετικά με την ταυτότητα των Αβάντων:

- 1-2) Οι Αβαντες ήταν λαός μη ελληνικός¹ ή προελληνικός.²
- 3) Το όνομα των Αβάντων είναι «αιγαιοανατολικό».³
- 4) Οι Αβαντες ήταν Κάρες, δεδομένου ότι μια πόλη της Καρίας έφερε το όνομα Άβα.⁴
- 5) Οι Αβαντες ήταν Λέλεγες, διότι η Καρία, όπου βρισκόταν η πόλη Άβα, είχε κατοικηθεί προηγουμένως από Λέλεγες.⁵
- 6) Οι Αβαντες ήταν συγγενείς με τους Άονες και τους Αζάνες· στην πραγματικότητα, οι τρεις μαζί αποτελούσαν έναν και μόνο λαό. — Τα επιχειρήματα που προβάλλονται υπέρ αυτής της υπόθεσης δεν αξίζει τον κόπο να συζητηθούν.⁶
- 7) Οι Αβαντες ήταν «Πρωτοϊνδοευρωπαίοι», διότι το επίθημα *-nt-*, το οποίο μαρτυρείται στη Μικρά Ασία, τα Βαλκάνια, την Ιταλία, την κεντρική και δυτική Ευρώπη και στην Ιβηρική Χερσόνησο, ανάγεται σε ένα σύνολο λαών που μοιράζονται και άλλα γλωσσολογικά στοιχεία, που αποδίδονται σε ένα «πρωτοϊνδοευρωπαϊκό» υπόστρωμα.⁷
- 8) Οι Αβαντες ήταν Θράκες. — Η υπόθεση αυτή ακολουθεί την άποψη του Αριστοτέλη και του Αρριανού ως προς το θέμα (σημ. 20 σ. 750) και βασίζεται στα εξής επιχειρήματα: α) μια νύμφη Άβα εμφανίζεται ως μητέρα του Εργίσκου, επώνυμου ήρωα μιας θρακικής πόλης· β) αρχαία κείμενα μαρτυρούν την παρουσία Θρακών στη Φωκίδα και σε άλλες χώρες της Στερεάς Ελλάδας και ορισμένα στοιχεία επιβεβαιώνουν τη μαρτυρία αυτή· γ) σύμφωνα με μια υπόθεση, το επίθημα *-nt-* που υπάρχει στο όνομα των Αβάντων, αποτελεί θρακικό χαρακτηριστικό.⁸

- 9) Οι Άβαντες ήταν Ιλλυριοί. — Η υπόθεση αυτή βασίζεται στην άποψη ότι το επίθημα *-nt-* είναι ιλλυρικό,⁹ καθώς και σε κείμενα που εντοπίζουν τους Άβαντες στην Ιλλυρία.¹⁰
- 10) Οι Άβαντες ήταν Θρακοϊλλυριοί. — Τα επιχειρήματα υπέρ αυτής της άποψης είναι ότι: α) ο Άβας, επώνυμος ήρωας των Αβάντων, και η Άβα, νύμφη της Θράκης, είναι παλαιά υδάτινα πνεύματα, που πήραν το όνομά τους από το *aba-* ‘νερό’. β) τα κύρια ονόματα σε *-ας, -αντος* είναι ιλλυρικά. γ) το μυθικό όνομα *Δίας*, στην Εύβοια, αντιστοιχεί στο μυθικό όνομα *Βίας* και συνεπώς αντανακλά την τροπή **g^w > d* που μοιράζεται η ιλλυρική.¹¹
- 11) Οι Άβαντες ήταν ελληνικό έθνος.¹²
- 12) Οι Άβαντες ήταν κλάδος των Αιολέων, αν πιστέψουμε τις πηγές σύμφωνα με τις οποίες η Εύβοια είχε κατοικηθεί πριν από τους Ίωνες από Αιολείς, καθώς και από Άβαντες.¹³ — Η υπόθεση αυτή είναι καρπός πολύ βιαστικής επεξεργασίας των πληροφοριών που περιέχονται στις πηγές μας και εσφαλμένης άποψης σχετικά με την ταυτότητα των Αιολέων. Ως απάντηση στο πρώτο σημείο, επισημαίνουμε ότι τα κείμενα που μας παραδίδουν τις πληροφορίες αυτές μιλούν αποκλειστικά για Άβαντες ή αποκλειστικά για Αιολείς και ότι κανένα από αυτά δεν υπονοεί οποιαδήποτε σχέση μεταξύ Αβάντων και Αιολέων.¹⁴ Το δεύτερο σημείο απορρέει από την υπόθεση ότι οι Αιολείς ήταν ένας μεγάλος κλάδος των Ελλήνων, ο οποίος περιλάμβανε πολλά έθνη (σ. 139, 142–143). από αυτό συνάγεται ότι η μαρτυρία αιολικής παρουσίας στην Εύβοια θα επέτρεπε τον ισχυρισμό ότι οι Άβαντες είναι Αιολείς.

ΑΡΧΑΙΕΣ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ

Στην *Ιλιάδα* οι Άβαντες είναι Έλληνες, κατοικούν στην Εύβοια και συμμετέχουν στον «Τρωικό πόλεμο». Ωστόσο διαφέρουν από τους άλλους Έλληνες ως προς την κόμμωση: περιγράφονται ως *ὄπιθεν κομῶντες*,¹⁵ ενώ οι Αχαιοί, με την ευρεία έννοια του όρου (σ. 234 κ.ε.), χαρακτηρίζονται πάντα ως *κάρη κομῶντες*.¹⁶ Όπως εξηγούν ορισμένα μεταομηρικά κείμενα, οι Άβαντες, σε αντίθεση με τους Αχαιούς, ξύριζαν το πρόσθιο μέρος του κεφαλιού. Κατά πόσο οι Άβαντες διέφεραν ως προς αυτό από τους Αχαιούς; α) Σύμφωνα με έναν μύθο που αναφέρεται από τον Πλούταρχο και τον Πολύαινο, ο Θησεύς πρόσφερε στο ιερό των Δελφών όχι όλη την κόμη του, αλλά μόνο το πρόσθιο μέρος, και η κουρά αυτή ονομάστηκε *θησηῖς κουρά*.¹⁷ Λεγόταν επίσης ότι οι γιοι του Θησέα, οι οποίοι εκδιώχθηκαν από την Αττική από τον Μενεσθέα, είχαν καταφύγει στους Άβαντες, στην

Εύβοια.¹⁸ β) Σύμφωνα με τον Αρχέμαχο τον Χαλκιδέα, οι Κουρήτες, αρχαίος λαός της Εύβοιας, ξύριζαν και αυτοί το πρόσθιο μέρος του κεφαλιού για να αποφύγουν το ενδεχόμενο να τους αρπάξουν οι εχθροί στο πεδίο της μάχης από τα μαλλιά.¹⁹ Αν πιστέψουμε αυτές τις πληροφορίες, το έθιμο του ξυρίσματος του πρόσθιου μέρους του κεφαλιού δεν υπήρχε παρά μόνο στους Άβαντες, τους Κουρήτες, οι οποίοι, όπως και οι Άβαντες, κατοικούσαν στην Εύβοια, και σε ένα στοιχείο της Αττικής που λάτρευε τον Θησέα και διατηρούσε σχέσεις με τους Άβαντες της Εύβοιας (σ. 593 κ.ε.).

Παρά το κύρος των ομηρικών επών, ο Αριστοτέλης συνέδεσε τους Άβαντες με τους Θράκες,²⁰ βασιζόμενος ίσως στο γεγονός ότι η πόλη Άβαι βρισκόταν στη Φωκίδα, χώρα όπου είχαν καταφύγει οι Θράκες, όταν οι Βοιωτοί τους εκδίωξαν από τη Βοιωτία προς το τέλος της Εποχής του Χαλκού.²¹

ΤΟ ΕΘΝΙΚΟ ΟΝΟΜΑ ΤΩΝ ΑΒΑΝΤΩΝ

Η άποψη ότι το εθνικό όνομα των Αβάντων προέρχεται από τη θέση Άβαι²² είναι παρωχημένη: δύο άλλες υποθέσεις ανάγουν τα ονόματα Άβαντες και Άβαι σε κοινή αρχή.

Η πρώτη επικαλείται μια ινδοευρωπαϊκή ρίζα **abi-* ‘δέντρο’,²³ χωρίς να ασχολείται να αποδείξει αν τα ονόματα Άβαντες και Άβαι σχετίζονται με την έννοια «δέντρο»: επιπλέον, μια ινδοευρωπαϊκή ρίζα **abi-* είναι περισσότερο από αμφίβολη.²⁴

Η δεύτερη υπόθεση εμπίπτει στις σχέσεις ανάμεσα στον Άβαντα, επώνυμο ήρωα των Αβάντων, και σε υδάτινες θεότητες (ο Άβας, όπως θα δούμε, συγγενεύει με τον Ποσειδώνα και την Αρέθουσα, νύμφη μιας πηγής στην Εύβοια και μιας άλλης στην Αργολίδα, ή με τον Λυγκέα και την Υπερμνήστρα, νύμφη μιας πηγής στην Αργολίδα). Επιπλέον προϋποθέτει συγγένεια ανάμεσα στο «βαλκανικό» και το κελτικό **aba-* ‘νερό, ποταμός’.²⁵ Θα πρόσθετα και τα Άβας, -αντος, *Abas*, -antis, όνομα ποταμού στην Καυκασία και την Ιταλία²⁶ αντίστοιχα, Άβασκος, όνομα ποταμού στην Καυκασία,²⁷ Άβιανός, όνομα ποταμού στη Σκυθία²⁸ κτλ.²⁹ Άλλωστε, το **aba* φαίνεται να είναι παραλλαγή του ινδοευρωπαϊκού **apa/apho/afi-* ‘νερό, ποταμός’ (παλαιό ινδοϊραν. *ap-*, παλαιό πρωσσ. *ape-*).³⁰ Λαμβάνοντας υπόψη

αυτά τα στοιχεία, είναι πολύ πιθανό ότι το εθνικό όνομα *Άβαντες* ανάγεται σε ένα υδρωνύμιο.³¹

Ο συσχετισμός των ονομάτων *Άβα*, *Άβας*, *Άβαντες* κτλ. με το **aba* ‘νερό’ είναι πρόσφορος για παρατηρήσεις χρήσιμες ως προς την κατάταξη της γλώσσας των Πρωτοαβάντων: 1) οι Πρωτοάβαντες μιλούσαν μια ινδοευρωπαϊκή γλώσσα η οποία (α) θα περιείχε το **apa-* < **h_aek^weh_a-* ‘τρεχούμενο νερό, ποταμός’,³² και (β) θα είχε πραγματοποιήσει την τροπή *p > b*, ήδη στη ζώνη του Εύξεινου Πόντου· 2) ως προς την τροπή αυτή, η γλώσσα των Πρωτοαβάντων δεν συμπίπτει με την πρωτοελληνική, η οποία είχε διατηρήσει το *apa-*.³³

Όπως και η ρίζα **aba-*, το επίθημα *-nt-* απαντάται και εκτός Ελλάδας: στη Μικρά Ασία, τη Θράκη, την Ιλλυρία, την Ιταλία, τη Γαλατία, τη Μεγάλη Βρετανία, την Ισπανία. Από την άλλη, προσφέρεται για συσχετισμό με ινδοευρωπαϊκές αλλά και μη ινδοευρωπαϊκές ρίζες. Έτσι υποθέτει κανείς ότι υπάρχουν δύο επιθήματα *-nt-*, το ένα ινδοευρωπαϊκό και το άλλο μη ινδοευρωπαϊκό.³⁴

Το εθνικό όνομα *Άβαντες* θα είχε λοιπόν μεταφερθεί στην Ελλάδα από ένα ινδοευρωπαϊκό στοιχείο καταγόμενο από τα βορειοανατολικά του Εύξεινου Πόντου, εκεί ακριβώς όπου βρίσκουμε το υδρωνύμιο *Άβας*.

Οι αρχαίοι έχουν συσχετίσει τους *Άβαντες* με τους *Άμαντες*, λαό που κατοικούσε μια περιοχή λεγόμενη *Αμαντία*, στη βόρεια Ήπειρο, και έχουν θεωρήσει ότι οι τελευταίοι ήταν απόγονοι των *Αβάντων* που κατάγονταν από την *Εύβοια*.³⁵ Οι γλωσσολόγοι, δεχόμενοι τον συσχετισμό αυτόν, κρίνουν ότι πρόκειται για το ίδιο εθνικό όνομα, εφόσον στην ελληνική γλώσσα το *β* και το *μ* εναλλάσσονται προ φωνήεντος στο *Άβυδών/Άμυδών*, και η τροπή του *β* σε *μ* μαρτυρείται στην ιλλυρική και τη θρακική.³⁶ Όσον αφορά την ιστορικότητα μιας μετανάστευσης των *Αβάντων* (ή άλλων *Ευβοέων*) από την *Εύβοια* στην Ήπειρο, αυτή είναι δεκτή από πολλούς σύγχρονους μελετητές που την τοποθετούν λίγο μετά ή λίγο πριν από τον αποικισμό της Κέρκυρας από τους *Ερετριείς*.³⁷ Ωστόσο, πρέπει να ληφθούν υπόψη τα ακόλουθα στοιχεία.

- α) Τον 8ο αιώνα π.Χ., όλες οι ομάδες αποίκων που προέρχονταν από ελληνικές χώρες κατέλαβαν παραθαλάσσιες θέσεις, ίδρυσαν πόλεις και σχημάτισαν κράτη του τύπου που χαρακτη-

ρίζεται από τους αρχαίους ως «πόλις». Συνεπώς είναι απίθανο μια τέτοια ομάδα να παραιτήθηκε από τα οικονομικά και στρατιωτικά πλεονεκτήματα μιας οχυρής θαλάσσιας εγκατάστασης και από τα πολιτικά ενός κράτους-πόλεως, για να καταλάβει μια χώρα μακριά από τη θάλασσα, να ιδρύσει ανοχύρωτους οικισμούς και να σχηματίσει ένα έθνος.

β) Επιπλέον, γνωρίζοντας ότι το ανθρωπινό δυναμικό των ομάδων των Ελλήνων αποίκων ήταν τον 8ο αιώνα π.Χ. πολύ περιορισμένο, είναι απίθανο μία από αυτές να ήταν σε θέση να κατακτήσει τόσο εκτεταμένα εδάφη όπως η Αμαντία και να διατηρηθεί σε αυτά.

γ) Το όνομα Άμαντες σχετίζεται με τα ονόματα Amantini, που έφερε ένας λαός της Παννονίας, Amantia, που δήλωνε μια περιοχή της Ιταλίας, και Amance, που αποδίδεται σε οικισμούς στη Γαλλία,³⁸ ονόματα που σε καμία περίπτωση δεν θα μπορούσαν να συνδεθούν με ομάδες Αβάντων αποίκων που θα είχαν ξεκινήσει από την Εύβοια.

Λαμβάνοντας υπόψη τα στοιχεία αυτά, οι Άβαντες της βόρειας Ηπείρου δεν θα μπορούσαν να συνδεθούν με τους Άβαντες της Εύβοιας, που προς το τέλος της Εποχής του Χαλκού αποτελούσαν μέρος του τότε ελληνικού κόσμου, αλλά θα ανάγονταν ίσως σε ένα μεμονωμένο τμήμα Πρωτοαβάντων, εγκατεστημένο στην περιοχή γύρω από τον ποταμό Άβαντα στην Καυκασία. Εξάλλου είναι εύλογο να αμφιβάλουμε για τον συσχετισμό από τους αρχαίους των εθνικών ονομάτων Άβαντες και Άμαντες με βάση την υπόθεση μιας τροπής $\beta > \mu$.³⁹

B. Ο ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΣ ΤΩΝ ΑΒΑΝΤΩΝ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ

Η ΠΕΙΡΟΣ (-)

Ο Στέφανος Βυζάντιος έχει αντιγράψει ένα κείμενο του Πρόξενου, ο οποίος αναφέρει τους Άβαντες μεταξύ άλλων λαών της Ηπείρου: «Χάονες, Θεσπρωτοί, Τυμφαίοι, Παραυαίοι, Αμύμονες, Άβαντες, Κασσωποί».⁴⁰ Εφόσον δεν υπάρχει καμία άλλη μαρτυρία για Άβαντες στην Ήπειρο, μπορούμε να

υποθέσουμε ότι ο Πρόξενος, ακολουθώντας την αρχαία δοξασία που ταυτίζει τους Αμαντες με απογόνους των Αβάντων της Εύβοιας, απλώς απέδωσε το όνομα των Αμάντων με αυτό των Αβάντων.

ΦΩΚΙΔΑ

Δεδομένου ότι το τοπωνύμιο Άβα ή Άβαι, που έφερε μια πόλη στη Φωκίδα,⁴¹ παρουσιάζει όπως είδαμε την ίδια ρίζα και την ίδια τροπή του χειλοϋπερωικού *q^w όπως και το εθνικό Άβαντες (σ. 88), μας επιτρέπεται να συνδέσουμε το τοπωνύμιο με μια ομάδα Αβάντων εγκατεστημένων στην περιοχή της πόλης αυτής. Σύμφωνα με τις πηγές μας, η πόλη είχε ιδρυθεί από τον Άβαντα, γιο του Λυγκέα και της Υπερμνήστρας και βασιλιά του Άργους,⁴² και ήταν η μητρόπολη των εγκατεστημένων στην Εύβοια Αβάντων.⁴³ Ο Άβας όμως είναι μυθικό πρόσωπο (σ. 87)· ως προς το δεύτερο σημείο, δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε αν πρόκειται για λόγια εικασία ή για ανάμνηση που είχε μεταδοθεί μέσω αυθεντικής παράδοσης.

ΕΥΒΟΙΑ

Σύμφωνα με τη μαρτυρία της *Ιλιάδας*, την εποχή του «Τρωικού πολέμου» οι Άβαντες κατοικούσαν τις πόλεις Χαλκίδα, Ερέτρια, Ιστίαια, Κήρινθο, Δίον, Κάρυστο και Στύρα, με άλλα λόγια πόλεις διασκορπισμένες σε ολόκληρη την έκταση του νησιού, οι οποίες σχημάτιζαν ένα ενιαίο κράτος υπό τον Ελεφήνορα, γιο του Χαλκώδοντα, που είχε οδηγήσει στρατό στην Τρωάδα με σαράντα πλοία· συνήθιζαν να ξυρίζουν το πρόσθιο μέρος του κεφαλιού.⁴⁴

Ο Ηρόδοτος, από τη δική του πλευρά, μας πληροφορεί ότι οι Άβαντες της Εύβοιας συμμετείχαν στην «ιωνική μετανάστευση» και ο Ίων ο Χίος διευκρινίζει ότι είχαν εγκατασταθεί στο νησί του.⁴⁵ Άλλοι αρχαίοι συγγραφείς αναφέρουν ότι οι Άβαντες της Εύβοιας είχαν αποικήσει την Αμαντία, στη βόρεια Ήπειρο· όπως είδαμε, όμως, δεν μπορούμε να δώσουμε πίστη σε αυτή τη θεωρητική κατασκευή (σ. 88–90). Το ίδιο και η πληροφορία ότι η Εύβοια ονομαζόταν κάποτε Αβαντίς⁴⁶ ή Αβαντιάς⁴⁷ δεν μοιάζει να ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα: η αλήθεια είναι ότι τα ονόματα αυτά είναι επίθετα που χρησιμοποιούνταν αρχικά από τους ποιητές για να προσδιορίσουν την Εύβοια.⁴⁸

Το όνομα Αβαντίς,⁴⁹ που έφερε μια φυλή της Χαλκίδας, φαίνεται να δηλώνει ότι η φυλή αυτή αποτελούνταν από Άβαντες που είχαν επιβιώσει στην πόλη. Πάντως, η υπόθεση ότι ένα απόσπασμα του Αρχίλοχου και ένα σχόλιο στον Αριστοφάνη μαρτυρούν την επιβίωση πολλών Αβάντων στην Εύβοια στα μέσα της ιστορικής εποχής⁵⁰ δεν είναι αποδεκτή. Είναι αλήθεια ότι οι Άβαντες χαρακτηρίζονται από τον Αρχίλοχο ως δεσπότες *Εύβοίας δουρικλυτοί* σε μια φράση που εξαρτάται από ένα ρήμα στον ενεστώτα (*είσι*), ενώ μιλάει για έναν πόλεμο της δικής του εποχής, δηλαδή τον Ληλάντιο πόλεμο.⁵¹ και επίσης είναι αλήθεια ότι το σχόλιο στον Αριστοφάνη αναφέρει ότι ο Περικλής υπέταξε την Εύβοια στους Αθηναίους αφού προηγουμένως νίκησε τους Άβαντες.⁵² Όμως πρόκειται ολοφάνερα για ποιητικό αρχαϊσμό στην περίπτωση του Αρχίλοχου και για αναχρονισμό στην περίπτωση του σχολιαστή του Αριστοφάνη.

Στον φάκελο που αφορά τους Άβαντες της Εύβοιας, δεν είναι λίγα τα κείμενα που σχετίζονται με μυθικά πρόσωπα συνδεδεμένα με το συγκεκριμένο έθνος. Όμως οι μαρτυρίες των κειμένων αυτών, που αναφέρονται στη συνέχεια, δεν έχουν καμία ιστορική αξία.

- Ο Ελεφήνωρ, γιος του Χαλκώδοντα και αρχηγός των Αβάντων της Εύβοιας κατά τον «Τρωικό πόλεμο», είναι στον Ησίοδο ένας από τους επτά μνηστήρες της Ελένης.⁵³ Αργότερα του απέδωσαν ότι έδωσε καταφύγιο στους γιους του Θησέα που τους καταδίωκε ο Μενεσθεύς.⁵⁴
- Ο Χαλκώδων ήταν γιος του Αβαντα,⁵⁵ επώνυμου ήρωα των Αβάντων. Είχε αναμειχθεί σε συγκρούσεις ανάμεσα στους Χαλκιδείς και τους Θηβαίους, είχε σκοτωθεί σε κάποια μάχη εναντίον του Αμφιτρώωνα και είχε ταφεί κοντά στην Τευμησό, στη Βοιωτία.⁵⁶
- Ο ίδιος ο Άβας εμφανίζεται άλλοτε ως καταγόμενος από την Εύβοια, γιος του Ποσειδώνα και της Αρέθουσας⁵⁷ και πατέρας προσώπων που εντοπίζονται στην Εύβοια,⁵⁸ και άλλοτε ως ξένος που ήρθε είτε από το Άργος⁵⁹ είτε από την Αθήνα.⁶⁰ Η αθηναϊκή καταγωγή του Άβαντα, σε όλες της τις λεπτομέρειες, αποτελεί μυθοπλασία με σκοπό να παράσχει στην Αθήνα ιστορικούς τίτλους πάνω στην Εύβοια.⁶¹ Αντίθετα οι Αργείοι δεν είχαν κανένα λόγο να συνδέσουν τον Άβαντα της Εύβοιας με την πόλη τους. Έτσι, είναι πιθανό ότι πρόκειται για ιδέα κάποιου λογίου που την εμπνεύστηκε από το γεγονός ότι τόσο στο Άργος όσο και στην Εύβοια αναφέρεται ένας ήρωας με το όνομα Άβας (βλ. αμέσως παρακάτω).

ΑΡΓΟΛΙΔΑ

Το όνομα Άβας έφεραν τρία μυθικά πρόσωπα που εντοπίζονται στο Άργος: α) ο Άβας, γιος του Λυγκέα και της Υπερμνήστρας, κόρης του Δαναού, και πατέρας, με τη σειρά του, του Ακρισίου και του Προίτου.⁶² β) ο Άβας, γιος του Μελάμποδα, γιου του Αμυθάονα.⁶³ γ) ο Άβας, γιος του Ποσειδώνα.⁶⁴ Θα πρόκειται στην πραγματικότητα για ένα και το αυτό μυθικό πρόσωπο, που συνδέθηκε στη συνέχεια με άλλα μυθικά πρόσωπα του Άργους και το οποίο θα αναγόταν σε Άβαντες εγκατεστημένους στην Αργολίδα.

Στην Αργολίδα, δύο πηγές φέρουν αντιστοιχώς τα ονόματα Άρέθουσα και Κάναθος.⁶⁵ Ξαναβρίσκουμε τα ονόματα αυτά στην Εύβοια, με το πρώτο να δηλώνει μια πηγή του νησιού⁶⁶ και το δεύτερο (Κάνηθος) έναν λόφο.⁶⁷ Όμως, οι επώνυμοι ήρωες των εν λόγω τόπων στην Εύβοια συνδέονταν με τον Άβαντα: η Αρέθουσα ως μητέρα του (σ. 87, 91), ο Κάνηθος ως γιος του (σημ. 58 σ. 753). Η σύνδεση στην Εύβοια της Αρέθουσας και του Κάνηθου με τον Άβαντα, το όνομα του οποίου κατά τα φαινόμενα βασίζεται σε μια ρίζα που σημαίνει ‘νερό’ (σ. 87), φαίνεται να αποδεικνύει ότι η εισαγωγή στην Αργολίδα τόσο των υδρωνυμίων Άρέθουσα και Κάναθος όσο και του μυθικού προσώπου του Άβαντα έγινε από Άβαντες.

ΣΙΚΥΩΝΙΑ(;)

Το όνομα Αβαντίδας, όνομα ενός τυράννου της Σικυώνας,⁶⁸ συνεπάγεται σε τελευταία ανάλυση την ύπαρξη στους τοπικούς μύθους ενός προσώπου ονομαζόμενου Άβας, πράγμα που υποδεικνύει πιθανή παρουσία Αβάντων στη Σικυωνία.

ΑΡΚΑΔΙΑ(;)

Το όνομα Κάναθος εμφανίζεται και στην Αρκαδία και δηλώνει έναν γιο του Λυκάονα.⁶⁹ Όμως εφόσον η Αρκαδία δεν μας έχει δώσει άλλα δεδομένα που να συνδέονται ευθέως με τους Άβαντες, για παράδειγμα το εθνικό τους όνομα ή το όνομα Άβας, δεν είμαστε σε θέση να βεβαιώσουμε ότι κάποια ομάδα Αβάντων έφθασε στην Αρκαδία.⁷⁰

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Σύμφωνα με την τεκμηρίωσή μας όπως έχει σήμερα, οι Άβαντες μπορούν να αναγνωριστούν κυρίως από το εθνικό τους όνομα, από το μυθικό πρόσωπο του Άβαντα και το τοπωνύμιο Άβαι, και ενδεχομένως, από τα τοπωνύμια Αρέθουσα και Κάνα/ηθος, προπαντός όταν τα μυθικά πρόσωπα Αρέθουσα και Κάνα/ηθος εμφανίζονται συνδεδεμένα με τον Άβαντα.

Το όνομα του Άβαντα είναι όμοιο με εκείνο ενός ποταμού στην Καυκασία· από την άλλη, φαίνεται να προέρχεται από μια ινδοευρωπαϊκή ρίζα *aba- ‘νερό, ποταμός’, που δεν μαρτυρείται στην ελληνική. Από τη δική τους πλευρά, τα τοπωνύμια Αρέθουσα και Κάνα/ηθος συνδέονται με πηγές. Συνεπώς, ο συσχετισμός του μυθικού Άβαντα με τα πρόσωπα της Αρέθουσας και του Κάνα/ηθου δεν αποτελούν λόγια κατασκευή που προέκυψε από την απλή σύμπτωση των προσώπων αυτών στην Εύβοια και την Αργολίδα, αλλά φαίνεται να ανάγονται σε κάποιο λαϊκό μύθο αγαπητό σε κύκλους που εξακολουθούσαν να γνωρίζουν την υδάτινη φύση του Άβαντα· προερχόταν όντως από ένα ποτάμιο πνεύμα, κι εκείνο με τη σειρά του από έναν ποταμό που ονομαζόταν Άβας.

Η καταγωγή του εθνικού ονόματος Άβαντες, το οποίο θα σήμαινε ‘αυτοί που συνδέονται με τον Άβαντα’, θα αναγόταν στο υδρωνύμιο και θεωνύμιο Άβας.

Χάρη στις προηγούμενες διαπιστώσεις μάς επιτρέπεται να ακολουθήσουμε τα ίχνη της γεωγραφικής προέλευσης του πυρήνα γύρω από τον οποίο θα συγκροτήθηκαν οι Άβαντες μέχρι την Καυκασία και να συνδέσουμε τον πυρήνα αυτόν με ένα ινδοευρωπαϊκό φύλο έξω από τις πρωτοελληνικές ομάδες. Οι Άβαντες της Ελλάδας εντοπίζονται σε πολλές χώρες. Τα αντίστοιχα δεδομένα συνοψίζονται ως εξής:

ΦΩΚΙΔΑ	Παράδοση Τοπωνύμιο: Άβαι
ΕΥΒΟΙΑ	Μαρτυρία των ομηρικών επών Τοπωνύμια: Αρέθουσα, Κάνηθος

ΑΡΓΟΛΙΔΑ	Μυθική μορφή (παλαιά θεότητα): Άβας Τοπωνύμια: Άρέθουσα, Κάναθος
ΣΙΚΥΩΝΙΑ (;)	Ανθρωπωνύμιο: Άβαντίδας
ΑΡΚΑΔΙΑ (;)	Μυθική μορφή: Κάναθος

Ο εντοπισμός των Αβάντων στην Εύβοια είναι ο μόνος για τον οποίο διαθέτουμε χρονολογικά σημεία αναφοράς: πράγματι, σύμφωνα με τη μαρτυρία των ομηρικών επών, οι Άβαντες ήταν παρόντες στο νησί κατά τον 13ο αιώνα π.Χ., και άλλες πηγές πληροφόρησης μας επιτρέπουν να συμπεράνουμε ότι οι Άβαντες μετανάστευσαν από την Εύβοια στην Ιωνία μετά το τέλος του ίδιου αιώνα. Από την άλλη, φαίνεται ότι αρκετά νωρίτερα, προς τα μέσα του 17ου αιώνα π.Χ., οι Άβαντες διασκορπίζονταν από τη Φωκίδα στην Εύβοια, την Αργολίδα και αλλού. Συμπληρωματικό φως μπορεί να χυθεί στις κινήσεις των Αβάντων εφόσον τοποθετηθούν σε ευρύτερο περιβάλλον (σ. 731).